

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 30 (1916)

Artikel: En curt viada tras Surses e la sia istoria
Autor: Grisch, A.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-191453>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

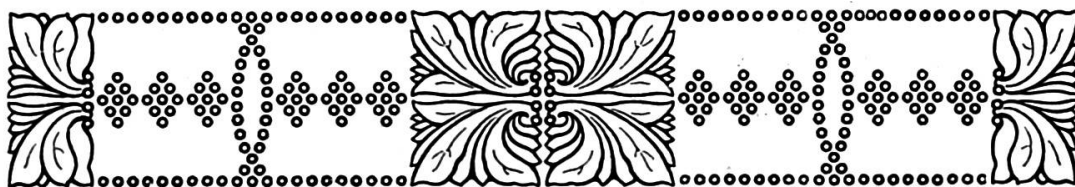
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 01.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>



En curt viada tras Surses e la sia istoria.*)

Da Dr. A. Grisch.

Strousch ò igl viandant, tgi sa renda cun la veiadafer da Tusang vers la Nagiadegna, sa furo tras la romantica stretga digl Schyn cun igls sies schnuevels prezapizzas ed impossants viaducts, schi sa derva alla sanestra dad el tottanetgamaintg ena nova val.

Gl'è igl vigl **Surses** cun igls sies dus remarcabels pass, igl Set e la Gelgia, igls cals òn intermediia duront en antier mellavel d'onns igl prinzipal commers tranter l'Italgia dad ena, la Helvetia e la Germania dall'otra vart.

Giò igls amprems tschentanners siva la naschentscha de Christus manava tras chella val e seglmanc sur egn digls dus numnos colms en stradung imperial, igl cal era biagia ed installo e niva er survigilo e mintignia per cumond dagl imperator roman. El veva de sarveir prinzipalmaintg agl transport da truppas e da material da ghera. Er cursava sen igls stradungs publics romans regularmaintg ena posta.

Schibagn veia publica imperiala, dastgainsa nous aber tottaveia betg s'immaginar, tgi manava giò igls amprems tschentanners siva l'avignida de Christus tras Surses e sur Set u Gelgia

*) Corresponnd a repetias giaveischs, ò igl autour della preschainta publicaziung sa resolvia da surdar tala an *idiom sursetter* alla stampa, nonobstainta agl fact, tg'igl sies contign è per buna part giò cumparia an rumantsch sursilvan ainten „Il Pelegrin“, Annada X ed XI.

Tar la nova elaboraziung èn tscherts tocs nias scursanias, oters lascheas tottalmaintg d'ena vart e puspè oters complettos u aggiuntos da nov. Noua tgi sa tratta da scursaneidas ed eliminaziungs da parts e fatgs pi essenzials, vign chegl a neir remartgea antras ena pitschna notanda.

An interess digls lectours duess er esser la nossa speziala premura da far dapartotavant menziung della relativa literatura, prinzipalmaintg della conzernenta literatura edeida an rumantsch da Surmeir.

en stupent stradung, lartg ed amparnevel scu chel dad ozandé. Anzi, las veias montagnardas da chel taimp eran angal sendas stretgas e crappousas, passablas sulettamaintg per pedungs ed animals da somma. Strabo, en scribent roman, ò relaschea ena detagleda discripziung sur da chellas relaziungs. Ma nous na savagn per antant betg sa profundar pi dei ainten igl passo, essend tgi gl' ò giò rressuno tras igl stretg cupé igl robust clom „**Tiefenkastell**“. — Igl tren sa ferma, e nous bandunagn bagn gugent chel per respirar puspè sanadevla aria alpina.

Da tottas varts vardan noagiu sen nous massivas pizzas e scu igl pesch ainten la mar, sa cattainsa cò ainten igl ravogl da muntognas. A fons la val ramureschan l'Alvra (Albula) e la Gelgia. Lò, noua tgi chels dus ragns porschan l'egn l'oter igl mang tar perpetna alianza, schea la vischnanchetta de **Casti**.

Tranter tetgs cotschens e tgesas alvas ôr sa dolza cò ena collina, per part surtratga cun igl veiv verdign da lareschs e tgagliom, per part crudonta scu sgarschevla crepla giu ancunter las ondas sbruflontas della Gelgia. Segl ot da chella collina paradescha majestous e sublim la baselgia de s. Stefan,¹⁾ la cala è scu la gronda part dellas baselgias catolicas dellas vals centralas digl Grischung, ena grond' ovra digls capuziners.

Tenor tradiziung purtava chel crest pibôt en casti, igl nom digl cal n'è betg siramaintg ancunaschaint. Ma nous nign strousch a sbagler supponond cun Muoth,²⁾ tgi stava cò d'en taimp igl casti *Ortatsch*, igl cal cumpara sot igl nom *Orta* giò ainten en documaint da 1150 ed era 1343 en feod da Gion da Sterva. La prada, tgi schea tranter igls dus ragns agl pè del- l'allegada collina, sa nomna anc ozandé *Urtatsch*.

Dalla staziung Casti davent sa sbassa la veia, sen la cala nous lagn continuar igl noss viada, giu ancunter la riva digl fluss, noua tg' ena punt-crap ans magna a pè sitg sur l'Alvra ven vischnanca.

Pibôt era igl punt de Casti vigilo e pudeva neir saro cun cadagna. Tatgea vé dad el era anc ena speztga d'tor, tgi sarviva agl manc oriundamaintg sainza dubi per abitaziung agl guardian. Fitg prubabel sa cattava ainten chella tor er la sta-deila digl dazi. — Casti veva d'en taimp igl dretg da ratrer

¹⁾ Confrontescha er: **Caminada Chr.**, „Eine Ferienfahrt im eigenen Lande“, Bündner Tagblatt Nr. 306 (1910) e Nr. 1—7 (1911).

²⁾ **Muoth e Tarnuzzer**: „Der Höhenkurort Savognin“, pag. 42.

da tscherta roba da transit en pedagio (dazi) e da conduair tscherta marcanzeia.¹⁾ Per tals muteivs stueva chella roba neir scargeda e pasada. — Schibagn tgi Casti possedeva chels privilegis giò da tschentaners annò, èn els stos prinzipalmaintg duront igl XVII e XVIII^{avel} tschentaner igl urigen da numerosas questiungs e duspettas tranter Casti ed igls diffarents ports della veia-soura. Bôt sa trattavigl dagl betg voleir paer igl dazi a Casti, bôt sur digl mintigneir las veias, igls punts e sumigliaint plé. Cun chella occasiung vevan igls da Casti neg-ligento duront igl XVIII^{secul} igl mantignamaint digl punt-crap talmaintg, tg'ins na dastgeva betg plé passar cun bung curasch sur el vé. Gl'onn 1768 ègl finalmaintg nia concludia digl sbuar e biagier da nov. Per pudeir nizigier la bela crappa digl punt-vigl erigl sto previa da disfar chel successivamaintg. Ins veva punto igl arviogt fermamaintg, cartond da saveir sbuar igl meir uscheia da manganmang. Schibagn tg'ins considerava la puntanada per plé tgi franca, ò la malasort tuttegna lia tg'igl arviogt det'aint, schmardatgond ansemen gl'antier rampar. Chegl è succedia igls 25 de Matg 1768, gist igl mument, tg'ins veva permangs d'allontanar igls meirs laterals digl punt. Treis persungas òn pers an conseguenza da chel accident la veta e 7 otras èn nidas per part grevamaintg blassadas. Ainten igl documaint²⁾ tgi relatescha sur digl menziuno schabetg, vign igl punt vigl de Casti taxo per en'ovra francona, errigeida da peangs.

Pusto sen la cruschera da catter veias prinzipalas era Casti d'en taimp en lia da considerabla muntada, ena vischnanca, tgi è — schibagn angal pitschna — nida repateidamaintg occupada da truppas estras. Tradiziung ed istoria rachintan bagn bler interessant sur da Casti, nous sursaglign dantant tot chegl, essend tgi chella vischnanca appartigna bagn da nateira, ma betg plé politicamaintg tar Surses.³⁾

Da Casti davent sa stenda igl stupent stradung commercial faschond bagn encal mievla storta e sa tignond continuadamaintg

¹⁾ Confrontescha spezialmaintg er igls documaints rumantschs reprodutgias ainten la Chrestomazia retorumantscha da **Dr. C. Decurtins**, vol. X, part I, pag. 18, 187, 224 e 225.

²⁾ Archiv de Casti.

³⁾ Igl onn della mureia gronda duess igl antier pivel de Casti esser mort ôr, excepziunond ena femma ôr della famiglia digls Bevelquas. Conf. **Decurtins** l. c., pag. 674 e 658.

ved la sponda dretga della val, séadaint vers mezdé. El ans magna igl amprem dasper ena tgaplotetta, tgi inditgescha igl sulom dell' anterioura baselgia de s. Ambrosi vé e sa storscha siva tranter amurevla prada sé. Ma betg dei e la nossa veia sa fora ainten igl spessom digl gôt, tgi surteira cun igl sies verd-coniferin quasi ad egtigneir igl antier pè della muntogna e renda chel pitost monoton.

Segl our soura da chel pè ert sa dasfo la fascha coniferina bagn spert, furmond plés piturescas gruppas, tgi circumdeschan scu robusts guardians la suglialeiva vischnanchetta de **Mon**.

A **Mon** rigivan pi bôt remarcablas relaziungs. Ils vaschigns ed abitants da chella vischnanca galdivan gôt, astg e pastg tranter igl ual da Sterva e chel da Parsons ansemen cun igl pivel da Dèl e Salouf, ma appartignivan digl reminent tar la pleiv-sot, tar Casti. An conseguenza da chellas relaziungs ò igl pitschen e pitost isulo cumegn de Mon pudia neir scaltgania tant daplé dapart dellas otras vischinanzas. Numnadamaintg cura tgi sa trattava da reparteir dabungs, scu per exaimpel antradas da sindicaturas, tratac etc. levon tscherts muments ni las pleivs-soura ni chella sot rancanoscher Mon per comember. Igls da Mon òn dantant adegan savia sa svolver! — Siva tgi la dertgira de Vaz veva giò 1550 surlaschea agl cumegn de Mon da declarar sez tar tgé pleiv, tg' el viglia appartigneir, ò la dertgira de Barvogn, tar la cala gl'era nia recuria, givischia igl 1 de Fanadour 1591, tg' igl cumegn de Mon sa dezida dalunga, tar cala pleiv, tg' el viglia appartigneir. Mon ò raspundia; „nous lagn eir angieu!“ Declarond Mon per comember della pleiv de Casti, ò la dertgira de Barvogn stipulo, tg' igls abitants de Mon vegian da veiver da codanvé suainter igl madem urden scu chels de Casti. Er duessan tots plants, tg' igl guida de Surses vess mai da manar cunter persungas de Mon, neir purtos avant a Casti. Tar mintga plant, tgi niva tschanto a Casti, pudeva Mon tarmetter 2 giros. Igls deputos, tgi la pleiv-sot tarmatteva sen la Dieta, vevan da neir eligias a Casti, sen piazza publica e chegl dall' antira pleiv ansemblamaintg. Ainten en'aggiunta tar la menziunada dezisiung giudiziala ègl nia preziso igl onn 1592, ¹⁾ tg' igls abitants de Mon vegian an cass da duspettas ed offensiungs da planscher tar la gisteia (soprastanza) digl lia.

¹⁾ Vide: Archiv de Casti ed Archiv de Mon.

Sa trattigl da fatgs levs, schi pò chella gisteia giuditgier sez. Sòn las parts alloura betg sa cuntantar cun la dezisiung, schi duessan ellas sa volver tar la dertgira de Casti. Igl dretg da clamar ôr las martgas sen deis da purdananza e da cumegn general stava tiers angal ghebel de Casti.

Particularas e betg plé correspondentas cun chellas digls cumegns digl conturn, eran an Mon duront la sagonda mesadat digl *XVavel* tschentaner er tschertas relaziungs ecclesiasticas. Uscheia appartigniva per exaimpel la parochiala, c. v. d. la baselgia de s. Cosmus e s. Damian, da chel taimp anc alla clostra de *Faveras* (Pfäfers). Volend tigneir sur tot onn spiritual, òn igls parochians da chella baselgia stuia — siva d'aveir procuro per ena suffiziainta pravenda — anc dumandar lubenscha agl avat de Faveras. Igls 14 de Matg 1468 ¹⁾ ò igl avat *Fadry* do igl sies consentimaint lotiers. Da chel mument davent è Mon sto autoriso da tigneir plevant sur tot onn.

La baselgia de s. Cosmus e s. Damian, tgi sa catta anc ossa intacta sen ena spetga d'collina, pacs pass sot Mon, è indubitablamentg la pi viglia baselgia, tgi exista an Surses. Furma e calour dattan pardetga della sia ota vigliadetgna.

D'ena baselgia de s. Damian, la cala possedeva tranter oter er *vegnas* ad „*Ouine*“, raschungà giò en documaint dagl onn 841. ²⁾ Gl'è strousch pussebel, tgi sa tratta cò d'en'otra baselgia, tgi da chella sot Mon, essend tgi l'istoria grischunga canoscha nigns oters taimpels divins deditgias a s. Damian. Er cumpara la possessiung ad „*Ouine*“ pi tard sot igl nom „*Dhavein, Duven, Duvain* e *Dueins*“. *Duvagn* vign anc ozandé numno en circuit davains Mon, tgi è bagnsituo e suglialeiv avonda, per aveir purto vegnas digl taimp, siva tgi Carla igl grond veva gist fatg tot sforz, per augmentar la tratga e popularisar la cultivaziung da chella planta.

Dagl taimp dell'antireforma è Mon nia provedia duront passa 30 onns dagls paders capuziners, igls cals òn er biagia la hodierna baselgia parochiala. ³⁾

Sen igl clutger da chella baselgia è crudo igls 21 d'Avost 1911 la seira anturn las 7, en rar e remancabel tgametg. Cru-

¹⁾ Archiv de Mon.

²⁾ **Mohr**: Codex diplomaticus I, pag. 39.

³⁾ Conf. **P. Rocco**: Storia delle Missioni dei Cappucini, scu er **Dr. Cahannes**: Las missiuns dils paders capucins en Rezia. Ischi VI pag. 43/44.

dond an furma da cula bugliainta, ò chel fulminant fenomen sfartaglea an tocs igl tetg digl clutger, sghinlond la gronda part dellas schendlas per igls pros digl conturn anturn.

Dantant è la terribla cula sluitada — sa tignond ved igl feildarom dall'oura — da clutger giu sainza donnager ni sains, ni oter. Rivada giudem clutger, ò ella sfartaglea antocs cun gronda vehemenza igl isch-clutger, sghinlond igls tocs per baselgia vé cunter en altaret, igl cal ò cun chella occasiung tgappo fi. Igl stremblamaint e la pressiung dall'aria òn sfratgea mendra fanestra, duront tg'igl tgametg sez è rivo, sagliond veand per baselgia, an pitschen mument tar ena stirola da fer, tgi vò tras igl meir baselgia. Cun immensa forza ò la cula bugliainta sa furo siva la stirola da fer ôr tras la grossa miraglia della baselgia per spuladrar seglsuainter an tgesa-pravenda, tgi è confinanta cun la baselgia.

An tgesa digl prer u sen veia tar chella para la starmantousa cula d'aveir sa dividia an dus parts. Egna da chellas ò rot sé la mesadat digl tetg, sfartaglea an tocs letgs e stgaffas, dulzo ad ot ena tavladeira ed è siva sorteida ord tgesa per sfundrar an tera. L'otra part digl tgametg è antrada ainten ena tgombra e d'allò anôr an steiva, noua tg'ella ò tranter oter davasto tottalmaintg ena maschina da cuser. Sa sarvond digls polischs digl isch steiva per conduct è er chella part digl tgametg sorteida ôr ainten igl liber.

Per furtegna ò igl mument, tgi chel remarcabel tgametg è crudo, gist sa catto nigna gliout ainten la lengia, noua tg'el è passo. Las persungas, tgi sa cattavan casualmaintg chel mument ainfer igl circuit de 30 meters distanza da chella lengia èn tottas nidas pattadas a tera.¹⁾

Continuond igl noss viada tras igl gôt sur Casti, vign la val veapi stretga e tottanegna sa dolza davant nous en tarment crepel, tgi para da serar giu tot passagi.

Giu fons la val sbrofla e marmogna la Gelgia, da l'otra vart dell'ava ò igl gôt stuia tschassar per part a noschas bovas ed a trestas ruignas e dagl ot noagiu schmanatschan igls corns decadents digl impossant Piz Toissa.²⁾ — Nous ischan rivos agl „Crap-Ses“, igl cal ò do all'antira val igl sies nom.

¹⁾ Confr. igl „Bündner Tagblatt“ digls 25 d'Avost 1911.

²⁾ Riguarda la furmaziung da chella muntogna confrontescha: Decurtins l. c., pag. 540.

La hodierna veia commerciala è cò per gronda part tagleda ainten l'ota parè da crap. ¹⁾ La contrada è fitg grondiosa e romantica, ma sviglescha tar blers er angoscha e schnavour. Seglmanc da notg, cura tgi la gligna sclarescha cun igls sies debels radis igl impossant crepel e la sumbreiva della pignoula-salvatga, digls tievs ed anievs sburtgias balucca ved chel scu tants balarots, schlunganescha bagn encal viandant arrivond a „Ses“ igl pass.

Sot talas circumstanzas ègl er da tgapeir, tgi la veiva fantascheia digls noss antecessours ò unia cun chel lia da tottas sorts evenimaints, pussebels e nonpussebels. — Eгна dellas pi interessantas rachintaziungs, tgi vign messa an connexiung cun „Ses“, è chella digl cavalier Tgasper Frisch da Riom. ²⁾

Tgasper Frisch, en prinzipal manader digls Sursetters durant igls ambrogls grischungs, era rivo ena seira fitg tard a Casti. Schibagn tgi tot cunsigliava ad el da durmeir allò e betg passar igl Crap-Ses da notg, ò igl curaschous cavalier tuttegrna cuntinuo igl sies viada. Tgavalgiond ancunter „Ses“, sa catta el tottanegna davant treis barricadas. Igl tgaval sa ferma ed an madem taimp vei Frisch sglischond treis omens bagn armos tranter la pignoula ôr. Els eran parageas per tatger igl viandant. Implurond da Dia agid, fò Frisch igl vogt da voleir — per cass tg'el possa mitschier dagls assassins — dottar la baselgia la pi manevla cun la valetta digl sies tgaval. Cun gronda franchezza ed admirabel art saglia sencheigl igl schimmel cun igl sies patrung sur igls ots rampars ôr, durant tg'igl tgang, igl fidevel cumpogn digl noss capitani, ò ratignia igls treis morders. Tot an furia sagliainta ossa Frisch igl sies frestg tgaval dalla veia commerciala seadaint cunter Riom. Rivo lò sbruflond e sbavond, sfratga igl tgaval anc aint las portas della curt, las calas eran seradas e croda alloura, tutgia dalla dagota, per tera vé. Igl cavalier è ia dabot sen steiva ed ò via da fanestra ôr igls sies persecitaders giu dasper la truasch davant tgesa, tgi bavevan ava. Els eran curias per las curtas, e prest fiss Frisch crudo per la sagonda geda ainten igls sies mangs. —

¹⁾ Igl tunel nov da circa 100 meters lunghezza è nia furo igl onn 1905 sot la direcziung digl capoingenieur Carla Peterelli. (Conf. J. J. Dedual „Burwein“ (Coira 1911), pag. 17 e 18.

²⁾ Conf. Decurtins l. c., pag. 666 e 667.

Tscherts pratendan, tg' igls persecitaders digl cavalier Frisch seian stos *morders da Set*, partgé els vegian clamo igl mument, tg' igl tgaval è saglia sur igls rampars ôr: „*Igl cozzar, l'è mitscha*.“ En otra varianta da chella rachintaziung daclera però dus digls morders per: *Martegn Luther*¹⁾ e *Gion Calvin*.

Tant l'egna scu l'otra da chellas dus versiungs conzer-
nent las persungas, tgi eran paragedas per attatger Frisch, èn
plausiblas. D'ena vart era igl vigl ospiza da Set da chel taimp
discredito scu tanga da morders,²⁾ igls cals ins tameva gliunsch
anturn, e da l'otra vart veva Frisch scu dezidia manader della
parteida catolica-spagnola siramaintg er bliers inimeis ainten las
rotschas della parteida reformada-franzosa. Schi er betg gist
igls dus reformatours Luther e Calvin, tgi ruessavan giò passa
50 onns sot tera, sògl damai tgunsch esser, tgi adherents de
chels tandevan siva la veta digl noss cavalier.

Frisch ò cumplania igl vogt fatg ed ò dotto la baselgia
de s. Roc a Dèl cun la somma ampurmessa. Sen la parè da-
vart dretga digl altar a Dèl stat anc ossa malagea la voba digls
Frischs cun l'inscripziung: „*Casper Frisch, Capitani, Maior et
Landtuott 1638*.“

La defilada digl Crap-Ses è angal en pèr tschents meters
lunga e schispert tg' ischan passos igl mysterious crap, von las
mutognas puspè l'egna ord l'otra. Igl noss cor batta dano-
vaintg cun plé curasch!

A fons la val ramplunga anc adegna la Gelgia, e sur las
sias ondas spimontas magna ena punt-lenn vé tar las ruignas
e miraglias decadentas della *ferareia* (Schmelza) *da Ses*. Cò
niva culo d'en taimp fer ôr da crappa de Schmoras, d'Err
e de Sour. Gl'onn 1847 èn igls bietgs della „Schmelza“ nias
per part devastos dagl fia. Chel incendi è sto la freida mor-
tala per la schigliò nonrentabla interpresa.

Dasper la „Schmelza“ sa dolza „*la Motta da Vallac*“, egn
digls pi remarcabels puncts de vista an tot Surses. Pi da vigl
purtava chella collina ena tor, tgi sarviva indubitablamaintg alla
survigilaziung digl stradung ed alla protecziung digl transit.
Preschaintamaintg ans tschertgigl adumbatten siv' igls fastetgs
da chel bietg antic.

¹⁾ Confr. **Decurtins**: Chrestomazia retorumantscha, Vol. X pag. 677.

²⁾ Confr. er tar **Decurtins** l. c. las detgas sen pagina 677—681.

Davos la Motta-Vallac schea igl hof u l' appartenenza *Dèl* cun la giò menziunada baselgia de s. Roc. Tenor tradiziung era *Dèl* pibôt fitg populo. El dumbrava 30 omens da ghera e 100 vatgas da latg. A Salouf pudeva betg neir fatg cumegn sainza chels da *Dèl*. ¹⁾ Dallas numerosas grondas famiglias da chel hof duess dantant en sulet om aveir mitschanto igl trest taimp della boda (1629—1635). ²⁾

Passos la davosa galereia, igl remarcabel lia, noua tgi plantas della flora pontica ³⁾ vegeteschan paregnamaintg ansemen cun flours alpinas, ⁴⁾ antrainsa puspè ainten gôt sumbrivant.

Nous marschagn anc adegna vers mezdé, ma betg dei ed igl nos stradung sa volva ancunter gl' occident. Tranter gidas tschemmas de pegns ôr, sgola la nossa îglida anavos ancunter igl Crap-Ses, ancunter la misteriosa stretga, tgi sparta Surses da Sotses.

Siva pacs pass sa storta aber la veia commerciala da Gelgia danovamaintg vers mezdé e tottanegna sa derasa davant nous amurevla prada. Nous ischan rivos „*Ansom-Burvagn*“, agl plang da *Vaznoz* u *Vaznal*, en mievel ed er schigliò fitg remarcabel fuclar. Tscherclo aint d' en gôt stgir e spess e circumdo da graziousas muntognas è igl plang da *Vaznoz* en lia plagn d' effect. Ma cun las bellezzas d' ena seriousa nateira sa uneschan cò er anc numerosas regurdenschas ed evenimaints istorics, adattos da sviglier tar igl viandant sentimaints da veneraziung e d' impressiung. Egl cò giò igl lia, noua tgi tants povers delinquents òn saro giu la sia aspra veta antras la crudavla spada digl boier!

Davart soura della veia, lò nousa tgi chella sa fora, bandunond igl anglar da *Vaznoz*, tras ena rotscha d' pegns, stavan anc l' amprema mesadat digl davos tschentaner las massivas pitgas della furtga, gl' indubitabel segn, tgi ensatgi ainten la nossa val possedeva pibôt igl dretg da giuditgier sur veta e mort.

¹⁾ Communicaziung da Sigr. president Sonder p. m.

²⁾ Confr. er tar *Decurtins* l. c. las detgas No. 24; No. 26; No. 36 e No. 37, pagina 649 e 654.

³⁾ Flora pontica ans nomnigl la flora digl terragn setg, dellas stepas d' Ungareia e digl süd della Russia.

⁴⁾ **Grisch**: Beiträge zur Kenntnis der pflanzengeographischen Verhältnisse der Bergünnerstöcke. Beihefte zum Botan. Zentralblatt, Bd. XXII, Abt. II, pag. 295.

Schibagn la constituziung digl imperi roman, tar igl cal la nosa patria appartigniva igls amprems tschentaners siva Christus, scu chella digls Francs, agls cals la Rätia ò paea anc pidei igl sies tribut, ranconoscheva per suprem e legitim darscheder sur della libertad, veta e mort digls libers vaschigns angal igl imperatour. Naturalmaintg funzionava chel per ordinari betg sez scu darscheder. Igl sies represantant an chella acziung era igl guvernatur della provinza. Chel ed igl sies amploias giuditgivan an nom digl imperatour sur da tots delicts, tgi nivan commess ainten igl sies circuit.

Siva tgi Carla igl grond ò gia dividia la viglia Rätia an igls dus comitats, la „*Rätia-sot*“ e la „*Rätia-soura*“, è er per la nosa val sto igl cont della Rätia soura la suprema istanza giuridica. Scu conts funzionavan cò igl *Xlavel* tschentaner co-members della familia de **Buchhorn-Friedrichshafen**. Anturn la la fegn da chel tschentaner (ca. 1085) èn igls conts de Buchhorn aber morts òr e siva para la giudicatura sur della val Surses dad esser rivada bagnspert an mang agl uestgia da Coira.

Igl dretg da ruschanar avant tribunal e da seser scu darscheder possedevan tenor opiniung germanesa angal igls Signours, tgi eran libers ed an madem taimp habels da manar las armas. La dignitad digl uestg, scu spiritual, scumandava ad el tottas armas. El pudeva an conseguenza er betg funzionar sez scu darscheder, sondern era nezessito da lascher exerzitar igls sies dretgs giudizials ed administrar igls sies bagns temporals antras persungas secularas.

Scu suprem ufficial episcopal da gisteia e polizeia funzionava ainten igl signeradi de Surses seglmanc siva digl *XIIlavel* tschentaner igl guia de Riom. Sot la sia batgetta stavan er Beiva e Casti.

Peraper cun igl signeradi episcopal ò sa sviluppo giò daviglannò er ainten la nosa vallada anc en' otra organisaziung, l'organisaziung sozial-economica, tgi è cugl taimp daventada la tgigna digls noss hodierns cumegns politics.

Igls basigns e la tendenza da voleir explotar razionalmaintg en territori rural, scu er oters intents economics òn unia giò bagnbôt igls agricolants digl madem circuit plé u manc tar ena sozietad economica, tar en cumegn (*Markgenossenschaft*). ¹⁾

¹⁾ Varda er **Muoth**, ainten „*XI Vorträge über Bündner Geschichte*“, pag. 53 etc.

„Cumegn“ sa numnava chella sozietad ord igl muteiv, tgi mintga possessour ed inharent da tgesa e curt veva — era el signour, migiour u subdit — igl dretg ved astg e pastg, alps, gôts, avas, mulegns, gerbras etc., cun en pled ved igls bagns comunals digl conzernent circuit. — Oriundamaintg compiglivan chels cumegns economics savenz en' antira vallada. Els òn sa sviluppo cugl taimp tar organisaziungs cun character politic, tar pitschnas republicas suveranas cun dretgs d' atgna legislatura, execuziung e giudicatura.

Per la nossa val sa laschigl betg errueir plé, schi ella vegia furmo enzacuras en sulet cumegn u betg. Sir ègl però, tgi Surses era dividia d' en tschert taimp an dus cumegns economics e pi tard er politics. Egn da chels cumpigлива Murmarrera e Beiva cun Set e l'oter igl rest de Surses ansemen cun Mon, Casti, Prada ed Alvaschagn. Ena reminiscenza da chella organisaziung economica è indubitablamentg igl dretg vigl da tschassada. Sen fundamaint da chel eran las pleivs-soura (Tinizong, Suagnign, Riom e Salouf) autorisadas da tschassar deis da neiv cun igl sies movel, pasculond anfignan Nivagl.

Scu las plés assoziaziungs della Rätia, uscheia ò er la sozietad economica digl circuit de Misteil sa dividia plangsia an cumegns pi pitschens. Ma rastond unias sot la madema batgetta òn chels pudia sa sviluppar cugl taimp tar ena pitschna republica suverana, tar la dertgira de Surses.

Igl onn 1392 possedevea igl cumegn de Surses anc nign agen sagial, mabagn davent da 1396. Suprema autoritad giuridica era aber anc adegna igl guia da Riom, igl cal niva eligia ed investo dagl uestg da Coira. Tignia gisteia e giuditgia sur da cass criminals e civils da nateira pi greva niva mademamaintg sot igl nom e per cumond digl uestg. Presedia e suppliia era igl pivel sursetter damai dad officials digl uestg.

Sen la Dieta, tigneida igls 25 de Fanadour 1526, òn las treis leias grischungas aber ordino e stabilia tranter oter er, tgi n'igl uestg ni otras persungas spiritualas dastgan dacodanvé eliger plé guias, mastrals u oters officials da gisteias secularas. Compatenza lotiers duessen angal aveir las dertgiras ed igls cumegns sez.

Sen fundamaint da chel artetgel era damai er igl cumegn de Surses davent da 1526 giuridicamaintg, c. v. d. tenor lescha, suveran e damai compatent da tscherner sez igl sies guia. El

ò indubitablamentg er fatg — seglmanc chi e lò — adiver da chel dretg ed eligia giò avant 1559 bagndouras sez igl guia. Uscheia ègl per exaimpel ancunaschaint, tg' igl uestg *Tumasch Planta* vegia raclamo igl onn 1552 igl dretg d'investar la guida da Surses. Dapart digls darscheders ègl dantant nia sur-laschea agl cumegn de Surses da dezider sez, sch' igl sies guida vegia da neir eligia dacodanvé dagl cumegn u bagn scu davigl-annò dagl uestg. Igl pivel da Surses ò sa declaro igls 27 de Schember 1552 per igl amprem modus, damai per l'elecziung digl guida antras igl pivel.¹⁾ Spada e batgetta, parschung e furtga, legislaziung e giudicatura eran da chel mument u giò da 1559²⁾ davent agens e libers dretgs digl pivel da Surmeir, c. v. d. dellas tschintg pleivs:

Tinizong cun *igls Mulegns, Sour, Livizung* ed *igl Rieven*;

Suagnign (sainza fracziung);

Riom cun *Cunter*;

Salouf cun *Parsons* e

Casti cun *Mon, Prada* ed *Alvaschagn*.

Cugl guida alla testa furmavan las ampremas catter pleivs en crimit per sasez, igl *criminal della tera*, ed ansemen cun la pleiv de Casti eгна dellas endesch dertgiras-grondas della Tga-da-Dia.

La pleiv de Casti era mademamaintg en criminal per sasez. Ella niva suppleida d' en mastral u „Landamma“, ma stava digl reminent sot la batgetta da Surses e viveva er suainter igls madems startets scu las pleivs soura. Cura tgi sa trattava da giuditgier sur da fatgs criminals vevan mintgamai da cumpareir a Casti igl guida ed igl ghebel da Surses cun batgetta, startet e sagial e, sch' igl cass pratandeva, er dus giros da Surses scu succurs.

Gl' onn 1550³⁾ ò Surses plans cunter chels da Casti, essend tgi chels vevan cubgia sen „nonancunaschainta moda“ e „sainza consentimaint dellas pleivs-soura,“ igls startets. Er seia Casti rivo obscuramaintg an possess d' en agen sagial.

La dezisiung è nida fatga da part digl tribunal de Vaz e chegl an nom e per cumond dagl uestg. Ella è crudada ôr tottafatg an favour da Casti, lubond a chella pleiv da pudeir

¹⁾ **Mayer**: Geschichte des Bistums Chur, Bd. II, pag. 105.

²⁾ **Muoth und Tarnuzzer** l. c., pag. 40.

³⁾ Archiv de Surses, Archiv de Casti ed Archiv de Mon.

salvar igl exemplar digl startet, sto cubgia eneda, tg' igls da Surses òn gia amblido igl original a Casti. Er ègl nia rancunaschia a Casti igl dretg da salvar e duvrr anavant igl sagial, igl cal els òn declaro d'aveir gurbia ôr dagls mies signours della Tga-da-Dia u dagl uestg.

Ainten fatgs della leia veva la pleiv de Casti, excepzionond affars da pi gronda importanza, igl dretg dad agen conclus (eigenes Mehren). Dallas dus vouchs, tgi la dertgira de Surses possedeve sen la dieta, tutgiva egna a Casti e dagls dus deputos (Beiboten) mintg' oter onn egn. Erigl previa angal en delego della dertgira de Surses, schi nivan an chel cass tottas 5 pleivs represantadas antras igl guida.

Tenor igls startets da 1716¹⁾ sa compuniva la gisteia de Surses an cass criminals e da malafezi ôr da 12 giros dellas pleivs soura (3 da mintga pleiv) e 6 omens digl succurs (3 da Beiva e 3 da Casti). Fatgs civils nivan giuditgias ainten las singulas pleivs dad 8 giros cun en mastral alla testa.

Per giuditgier e sintintzgier valevlamaintg sur da gronds malfatgs (malafezi) stueva igl tribunal esser complet, durant tgi surpassamaints criminals da pi leva nateira, scu er cass civils pudevan — cun consentimaint dellas dus parts — neir trattos e delibaros schispert scu la buna mesadat digls giros era preschainta.

Igl tribunal niva eligia dagl cumegn grond a Suagnign igl dé da s. Mitgel, durant tgi la tschantada, c. v. d. l'elecziung digl guida della Tera, niva tigneida a Salouf.

Bandunond igl sulom della furtga, chel lia solemn ed adatto da commover igl cor da mintga Sursetter, cloman las bellezzas digl pituresc conturn anavos igl noss partratg tar igl preschaint. Nous amblidagn igl passo, las crudevladats digl taimp da strign²⁾ e da balarots per sa delectar ved en grondious e pituresc maletg natural, tgi manifestescha an mellas e mellas variaziungs e detagls la divina pussanza digl sies stgafeider.

Davant nous sa derasa en' amurevla val, tscharclada aint da dus massivas cadagnas da colms. Vers gl'occident sa dolza betg gliunsch davent da nous igl *Piz Curver* cun igls sies

¹⁾ Decurtins l. c. pag. 135 e 595, scu er Steier: „Ensatge sur digl startet ed igls tschantamaints della Guideia da Surses.“ Ischi XIV.

²⁾ Confr. tar Decurtins l. c. prinzipalmaintg las detgas No. 52—62 e No. 79—81.

trabants: *Ziteil* e *Toissa* dad ena, igl *Mot-la-Ritg*, *Martegnas* ed igl *Piz Mez* da l'otra vart.¹⁾ Gl'è la gruppa digl *Curver*, tgi sparta Sotgôt da Schons. Ornada da spazzadas d'alps, colms, pros e gôts e vivazitada da numerosas aclas e d'en trop sobras vischnanchettas, sa sbassa ella cun mievla pendenza dalla culmogna noagiu tar la riva della Gelgia. Ad ena sulett'ava rabgiousa, agl *Adont*, ègl reuschia da schmagler en letg profund ainten chella muntogna, tgi furma la flanca sanestra de Sotgôt.

Bler pi salvada e complitgeida, tgi la cadagna digl *Piz Curver* è la sia continuaziung, la gruppa digl *Piz Platta*. Chella s'extenda dalla Furschelà de Schmoras anfignan la Forcellina sen Set e sparta Surgôt dad Avras. Davart cunter Surses stenda ella ôr divers bratschs, tgi furman las costeras da plés vals lateralas. Igl pi impossant dad els è indubitablamentg la cadagna digl *Piz Forbisch* e digl *Piz Arblatsch*. Chella sa dolza davant nous scu largia e fitg grondiousa parè da crap, furmond la sponda dretga della bela *val Nandro*.

Manc agreabla, tgi la sponda sanestra de Sotgôt, para sen l'amprem'ìglida dad esser la sia cumpogna da vart dretga, la la cadagna digl *Piz Crap* u *Piz Mitgel*, tgi sparta Surses da Barvogn e Belfort. Igl pè da chella muntogna è belabagn ert e surtratg dad ena largia fascha d'gôt da pegn. Tschò e lò tanscha chel tschapel-coniferin anfignan giun veia commerciala, gea, an tscherts lias parfignan giu tar la riva della Gelgia. Angal an en pèr lias vasainsa chel serious verdign da gôt interrot da prada dad aclas. Ma nous nign parchegl tuttegna ans persvader pi tard, tgi er la costa dretga da Sotgôt n'è betg schi uniforma, scu ella sa mossa da Burvagn anòr.

La sola da Sotgôt lascha, schi gliunsch scu gl'ìgl tanscha, distinguer dus terrassas, igl plang, noua tgi la Gelgia corra e la terrazza, tgi porta las treis vischnancas: *Cunter*, *Suagnign* (s. *Mitgel*) e *Tinizong*. Chella davosa terrazza, sen la cala er nous marschagn, appartignà veiramaintg tar la sponda dretga della val. Ella sa tigna da Burvagn anfignan davains Tinizong plé u manc sen l'otezza da 40—70 meters sur igl hodiern letg della Gelgia.

Davains Tinizong sa sera la val puspè. Las muntognas s'approximeschan veaplé per furmar finalmaintg *la stretga da*

¹⁾ Davains Burvagn sa mossan davos chels colms er anc *Crestota*, igl *Piz Grisch* ed igl *Piz Alv*.

Rona. Davos chella dolzan dus coloss, igl *Piz dellas Calderas* ed igl *Piz Barscheng*, igl sies losch tgea sé ainten igl azur infinit digl firmamaint. La gida piramida digl *Piz Barscheng* vign savenz tigneida fozamaintg per la *Tschemma da Flex* u per igl *Piz Gelgia*.

Contemplond las belezzas della nateira rivainsa bagn spert tar la baselgia e tar las tgesas da *Burvagn*. Davart soura della veia sa catta cò la tgaplotetta de s. Valantegn, dasper la cala vé igls noss vigls passavan bagn darar sainza lascher crudar ainten igl tschepp d' unfrenda „en pêr cotschens“.

Strousch passoss igl punt davains la tgaplotta de s. Valantegn, fò igl stradung e nous rivagn bagn dalunga vé tar la *Villa Travers* u scu ella sa nomma ossa „*petit Val*“.

Pressapac a dretg chella giu ò igl viturign *Gion Nuttegn Dosch* da Cunter discuvert gl'onn 1786 en interessant scazi. Passond per veia viglia, la cala manava pi da bass aint, tgi l'hodierna, ò igl numno viturign via pizzond ord tera ensatgé terglischaint. El ò tgavo e rabaglea seadôr dus vanangs da rom, stadas messas l'egna ainten l'otra. La gronda era totalmaintg corrupta e marscha, l'otra percuntara intacta. Ella contigniva diversas custevladats (barschols d'ôr, tschivlots, en antschains cun cadagnas d'argent ect.) ed en considerabel domber da muneida-viglia. Tenor J. A. Peterelli¹⁾ purtava la muneida d'en mang la figura della diana „Venus“ e segl rever igl „Tgaval da Troja“. I sa trattava trasatras da muneida marsiliana, batteida a Marsegl u ainten en oter martgea digls Galliers. Non-ancunaschond la muntada e valour digl scazi, ò igl viturign Dosch vandia chel ad en tilianger, scu la tradiziung rachinta, per 800 ranschs. La mala-sort ò seglsuainter anc lia, tgi la gronda part da chel scazi vigna culada aint dad en bischutier da Clavena. Spindradas en angal varsacantas muneidas ed igl antschains, igl cal era all'antschatta digl *XIXavel* tschentaner possessiung d'*Ulys de Salis*. En per muneidas digl scazi da *Burvagn* sa cattan preschaintamaintg ainten igl museum cantonal a Coira ed ainten igl museum federal a Turitg (Zürich).

Visavi *Burvagn* sa derasa sen ena pac caracterisada terrassa la vischnanca de **Salouf**. Cò stava d'en taimp ena tor, prubabelmaintg igl sedi digls cavaliers de Salouf, igls cals com-

¹⁾ J. A. v. Peterelli: Beschreibung des Hochgerichts Oberhalbstein, nebst Stalla, „Der neue Sammler“ II, pag. 422—453.

paran igl XII e XIII^{avel} tschentaner scu vasals digl uestgia da Coira. Tenor Peterelli ¹⁾ duess igl plaz noua tgi stat preschainta-maintg la tgesa pravenda, esser sto igl sulom dall' anterioura tor.

Avant tg' igl uestgia da Coira reiva an possess digl casti de Riom (1258) era fitg probabel a Salouf igl usche numno „*Salhof*“, c. v. d. la zentrala della possessiung episcopala an Surses, igl lia, noua tg' igls migiours e massers episcopals digl noss circuit vevan da paer tschains e caduta ed er tigneir premaveira ed aton en dé da dretg, l' usche numnada *tschantada*. Igl prinzipal scopo da chella redunanza n' era betg igl dertgier, sonder igl procurar e vigilar, tgi las singulas curts e coloneias seian tschantadas e vignan cultivadas andretg e tgi mintga amploia fetscha igl sias dueir. Era ena curt u coloneia davan-tada libra, schi nivigl tschernia sen chella redunanza en nov candidat. ²⁾ Da cò dareiva fitg probabelmaintg igl usit da tigneir er la *tschantada da pi tard*, c. v. d. l' elecziung digl guia da Surses, a Salouf e mai utro.

Scu dé della tschantada da taimp nov era da vigliamaintg annò destino l' amprema Dumengia siva s. Gira. Mintga catter onns sa redunavan sen chel dé ainten igl *Curtinagl a Salouf* igls vaschigns dellas catter pleivs soura scu er ena deputaziung dalla pleiv de Casti e dagl cumegn da Beiva-Murmarera, per eliger e dar seramaint a dus novs „Landvogts“ u guias. Mintga guia funzionava en bieno, chegl è dus onns.

Igl dé della tschantada era en dé da legreia, en dé da festa populara, e betg angal votants cun ardents sentimaints da dignitad e libertad, sondern er rotschas femnas ed unfants plagns marveglias, fulanavan chel dé las giassas stretgas digl vigl Salouf.

Igl dretg da proponer igl guia geva agl manc all' antschatta digl XVIII^{avel} tschentaner an roda sen las singulas fracziungs dellas pleivs-soura. Uscheia ò per exaimpel proponia 1724 igl cumegn de Salouf: „Dr. Fillipus Vertemati de Franchi“ ed igl cumegn digls Mulegns (fracziung della pleiv de Tinizong): „Cavalier Paul Buol“ per guia. — Igl cumegn dalla tschantada ò confirmo tots dus candidats e lubia ad els an madem taimp da pudeir — per graztga — lascher administrar igl sies uffeza antras en substitut. Ena tala excepziung era giò nida conzedaida

¹⁾ J. A. v. Peterelli l. c.

²⁾ La definiteiva elecziung da chel stava aber anmintgacass tiers agl uestg.

pibôt agl „Landvogt“ Giuncher Gion Peterelli. Per evitar tots noschs pregiudezis e stanschantar giò an tgigna tots usits, igls cals vessan savia manar tar reglas e dretgs, tgi stavan tottaveia an contradiziung cun la libertad irtada dagls babungs, òn igls tats digls noss tats e basats concludia sen la tschantada da 1724, tgi dastga dacodanvé neir conzedia a nign guia plé da sa lascher ramplazzar d'en substitut. Gea, la resoluziung piglida sen chel dé è anc pi rigurusa e schmanatscha cun la perdita digl vischinadi mintgign, igl cal sa lascha eliger per giua ed abitescha siva betg continuadamaintg, duront igl sies antier bieni, an Surses. Reservo è sulettamaintg en'absenza da 15 deis per agens affars ed igl taimp d'absenza scu official.

Igl uffeza da „Landvogt“ era betg an tots gros conform a chel digls presidents dad ozandé. Igl guia veva bagn er el da preparar e diriger las fatschendas e da pronunztgier las santentzgas, ma ved la discusiung e scrutinaziung digl fatg sez pigliva el nigina part. El na pudeva ni proponer, ni votar. Sez ainten igl diriger las fatschendas era el da pass an pass dependent dagls darscheders. Chegl resultescha cleramaintg ôr digl „*Stantt Recht*“ da 1738 ¹⁾, c. v. d. ôr digl dretg e las reglas, suainter las calas ins truava sur digls gronds malfatgs e giuditgiva sur veta e mort.

Tenor usit eran igls dus guias novs obliias da paer igl dé della tschantada ena baregl vegn-vuclegna per pleiv. Igls votants da Tinizong vevan igl dretg d'antrar igl amprem ainten igl Curtinagl, scu er la prefarentscha ainten igl tscherner ôr la baregl vegn. Bavia niva igl vegn da tscherna siva tgi gl'era passo l'elecziung e chegl sot tschiel aviert, aint davains Salouf, alla „*Gneida*“. Sot l'influeza dagl alcohol, dagl pi nosch ini-meì digl noss pivel, niva uscheia igl dé della tschantada, tgi era sto antschet cun nobels sentimaints da libertad e dignitad, savens conclus cun pugnidas, stgandels e deplorablas duspettas.

Da spezial interess è la vischnanca de Salouf er scu lia nateiv digl herox della Tgalavagna, **Banadetg Fontana.** ²⁾

Igls Fontanas u Funtangas dumbravan duront igl XIV e XV *vavel* tschentaner tar las ampremas familias betg angal da Surses, sondern dall'antira Tga-da-Dia. Scu ministerials epi-

¹⁾ Confr. tar **Decurtins** l. c., pag. 91/94,

²⁾ Rapassa tar **Decurtins** las marcantas poesias dagl noss ameì, president A. Steier (l. c., pagina 450—453).

scopals possedevan els ultra della cumplagna confidanza digl uestg, er la benevolenscha e fiduza digl noss pivel. Nous va-sagn parchegl er divers Funtangas giuiond da chel taimp ena considerabla rolla ainten la veta politica della Tgadé. Uscheia ò igl onn 1367 en *Heinrich de Fontana* sagelo ansemen cun *Conradin de Marmels* an nom da tots appartenents della Tga-da-Dia, nobels e nonnobels da Surses la convenziung fatga tranter la gliout della Tgadé, en documaint, igl cal vign considero preschaintamaintg scu fundaziung formala della leia della Tga-da-Dia. D'en oter Funtanga rachinta igl istoricher Campell, tg' el seia sto bung d'impideir, tg' igl martgeet de Plurs davainta igl onn 1486 l'unfrenda d'ena barbareia. Siva d'aveir intschendro Clavenna, vevan igls Bargagliots, Engiadines e Sursetters blocco chel onn Plurs e levan davastar er chel martgeet. Vasond igl grond privel, dei Campell, cloma *Berthold* prubabel *Rudolf de Fontana*: „Dia preserva, tg' ia vegia da veir ardond igl lia, tgi ò demusso schi gronda benevolenscha dagl taimp, tgi mies frar Henriget è sto nia blasso a Clavenna“. — Chellas parolas da „Berthold“ de Funtanga èn stadas suffizaintas, per calmar la sia gliout ed impideir la planisada barbareia.

Igl capo ord la familia digls Funtangas è dantant sto sainza dubi *Banadetg*, igl cal è mort per spindrar la libertad grischunga, igls 22 de Matg 1499. Crudond scu valerous guerier ¹⁾ e mader da suldada grischunga, ò el anc animo ed ancuraschea igls sies combattants clamond: „Fraischamaing, meis mats; cun mai ais per ün huom da far; quai brichia guardat; u chia hoz Grischuns e ligias, o moa non plü.“ (Campell.) ²⁾

Abstrahond della giò menziunada convenziung da 1367, la cala è nida sagelada er dad en tschert Heinrich de Fontana an nom da tots nobels e nonnobels da Surses, datescha l'amprema a nous ancunaschainta notiza sur digls Funtangas da Salouf ôr digl taimp digl uestg Hartmann de Werdenberg-Sargans (1388—1416). ³⁾

¹⁾ Confr. la detga riguardo la spada da Banadetg Funtanga, tar *Decurtins* l. c., pagina 681, scu er: „*Igl Pelegrin*“ X, pag. 80.

²⁾ *Mohr C.*: Ulrich Campell's zwei Bücher rätischer Geschichte (Chur 1853), Bd. II, pag. 188, scu er *C. Jecklin*: Benedikt Fontana und die historische Kritik, Beilage zum Kantonsschulprogramm pro 1886.

³⁾ *G. C. Muoth*: Zwei sogenannte Ämterbücher des Bistums Chur aus dem Anfang des XV. Jahrhundert: XXVII. Jahresber. der historisch-antiquarischen Gesellschaft von Graubünden.

Chel uestg ò dotto anturn igl onn 1412 en *Heinrich de Fontana*, fegl digl ministerial episcopal *Tuffen de Fontana* p. m., cun igls suandonts bagns feodals:

1. En bagn a Salouf, numno „*Lamotta de Saissiell de sôra*“ ed en bagn, numno „*prâ de Murschon*“.
2. La dieschma da *Dël* („Ells“), catter êrs ainten *Avras* ed en pro, numno „*prâ de Zentzlas*“ (Suagnign).
3. En bagn an *Schons*, scu er ord mintga colonia digl hof *Riom* XII bilias (circa 200 frs.), l' uscheia numnada contribuziung de „*Kuflinas*“.

Vers la fegn digl *XVavel* ed all' antschatta digl *XVIavel* tschentaner òn igls Funtangas er resedia savenz scu guias episcopals ainten igl casti de Riom, uscheia 1474, 1476 e 1481 *Heinrich*, frar da *Banadetg*, 1492 *Banadetg*, 1493 sies frar *Rudolf*, 1495 e 1497 *Banadetg*, 1503 *Heinrich* etc.

Duront l' amprema mesadat digl *XVIIavel* tschentaner è la lengia masculina digls Funtangas da Salouf mort ôr, ed ord chel muteiv ò igl uestg Duri VI de Mont lubia igls 23 de Matg 1668 ad en tschert Johann Jnun, tgi darivava davart mamma dagls Funtangas, da purtar la schlatta e manar la voba digls sies perdavants Funtangas.¹⁾

Ultra digls Fontanas antupainsa duront igl XIV e *XVavel* tschentaner anc divers oters vasals episcopals an possess da bagns a Salouf, uscheia p. ex. igls *De Marmels* ed igls *Casnovas*. All' antschatta digl *XVIavel* tschentaner cumparan er igls *Sonders*, *Latmengas*, *Makhulls*, *Battaglias* ed oters plês scu inharents da tals bagns.

Ved la veta politica da Surses òn ultra digls *Funtangas* prinzipalmaintg sa partizipo igls *De Marmels*, *Sonders*, *Capeders*, e *Battaglias*.

Anc pi remarcabla tgi la vischnanca de Salouf è chella de **Riom**, cun igl sies impussant casti. Las miraglias anticas da chel casti rendan la romantica collina sot Riom tar egn digls pi atractivs e dominants puncts da Sotgôt.

¹⁾ Ena survista genealogica digls Fontanas da Salouf, reconstrueida suainter las indicaziungs digl istoricher Campell (1570), sa catta ainten „*Il Pelegrin*“ X, pag. 56/57. Glè dantant da remartger, tg' igls frars da *Banadetg* vevan nom: **Dusch**, **Heinrich** e **Rudolf** e betg scu Campell screiva: **Dusch**, **Heinrich** e **Berthold**.

Da taimp vigl duess chel casti aveir purto igl nom „*Rätia ampla*“. Er daclera la detga populara el per en' ovra etrusca, erigeida per cumond dagl prenza Rätus.

Las miraglias digl bietg sez portan dantant igl caracter digl XI u XII^{avel} tschentaner. Ellas dateschan indubitablamentg ôr digl taimp-mediavel. Gl' è er da supponer, tgi la fundaziung digl casti de Riom stetta, scu chella dellas otras numerousas tors e tgiminadas digl noss conturn, directamentg u indirectamentg an connexiung cun la veia imperiala e cun igl veiv trafic, tgi cursava dad en taimp tras Surses.

Las relaziungs sozialas e sozial-politicas digl taimp da mez ¹⁾ eran tottaveia differentas dallas hodiernas, ed uscheia pratandeva en bagn-organiso e siero trafic sen las veias publicas da lez taimp diversas instituziungs, las calas èn ozandé betg plé necessarias ù pòn neir surlaschedas all' activitad privata. Tgavals, bovs, stgerpa, nutrimaint ed albierts per gliout e biestga, cun en pled tot bisignever per igl transport e siero viagier, stueva neir procuro da surangiu, c. v. d. dagl staat u dagl imperatour, scu representant da chel.

Igls costs da fabricaziung e mantignamaint da chellas instituziungs nivan aber betg legalisos cun daner blot ed er betg paeas ord la tgascha digl staat. Anzi els eran repartias sen bagns schaschants digl conturn e gravagevan en considerabel domber curts ruralas da chel. Igls agricolants, tgi vivivan sen chellas curts, seigl scu inharents feudals, ni tgi — essend sclavs — vevan da cultivar ellas per cumond dagl sies patrung, eran obliias da furneir las manadeiras ed igls tgavals da somma, igls cals eran necessaris per igl transport della roba commerciala, la spediziung dellas brevs etc. Els vevan er da procurar per igls viturigns, da mintigneir la veia ed igls punts, da tigneir avert igl pass da stad e d' anviern e da furneir ainten las tabernas e stallas tot nutrimaint bisignever per gliout e biestga.

Igl dretg suprem sur dall' antira instituziung, la giurisdicziung, la survegilaziung, igl dretg da ratrer dazi e s. plé eran regals roials ed appartignivan damai agl imperatour scu representant dagl staat.

Durant la perioda digls 550 anfignan l' antschatta digl

¹⁾ Nous suondagn cò prinzipalmaintg **Muoth**: „Der Höhenkurort Savognin“, „Zwei sogenannte Ämterbücher“ e „Bündnergeschichte in 11 Vorträgen“.

Xlavel tschentaner niva l' administraziung dell' instituziung digl transit sur igls prinzipals pass alpins surlascheda cun spezial daletg a clostras. Ainten igl noss conturn para d' avoir giuia an chel vers numnadamaintg la *clostra de Misteil* ena considerabla rolla. Muoth, igl original e verso scrutinatour dall' istoria grischunga digl taimp mediavel, suppona, tgi sez igl ospiza de s. Peder sen Set niva dad en taimp administro da Misteil an-nôr. ¹⁾ — I sa lascha er supponer, tgi la *clostra Wapitines u Impedinis* (Misteil) stava all' antschatta directamaintg sot agl imperatour ed era angal indirectamaintg sottomessa agl uestg.

Igl onn 926 ²⁾ era Misteil ena clostra da mongias. Chellas administravan naturalmaintg betg sez las installaziungs digl transit, sondern surlaschevan chels dretgs a vasals digl conturn, igls cals òn — scu en documaint da 1154 relatescha — usurpo ena buna part della proprietad claustrala. Scu prinzipals usurpatours suppona Muoth ³⁾ igls barungs de Vaz.

Siva la mesadat digl *Xlavel* tschentaner òn igls uestgias sa sviluppo plang-plang seador tar prinzipats episcopals. La madema politica, scu igls sies confrars dad otras teras, proseguivan an chel vers er igls uestgs da Coira. Per tal intent òn els primarmaintg stuia procurar da render la veia-soura, c. v. d. la veia de Set, pi rentabla e da rivar directamaintg an possess dallas conzernentas instituziungs digl transit, u da surdar chellas aglmanc a ministerials u ad instituts, tottalmaintg dependents dad els.

Or da tals, e forsa er ôr dad oters muteivs, para igl uestg Ulrich II de Tarasp d' avoir dasfatg la clostra de Misteil e confisco u ratratg igls bagns, la gliout (sclavs) ed igls dretgs da chella an favour dagl uestgia. Ena part da chels bagns ò igl uestg para surdo ad atgna parantella u a ministerials digls nobels de Tarasp.

Igl pivel digl conturn era malcuntaint da chell' acziung e prubabel per calmar l' agitaziung digl pivel ò igl uestg s. Adalgott ⁴⁾ surdo igl onn 1154 la *baselgia da Misteil* scu er las dus *curts, Prada e Suagnign*, agls prâmonstratensers da s. Leza.

¹⁾ **Muoth**: „Zwei sogenannte Ämterbücher“. Confr. er **Dr. Fr. Jecklin**; „Urbar des Hospizes St. Peter auf dem Septimer“.

²⁾ **Mohr**, l. c. I, pag. 61/62.

³⁾ **Muoth**: „Zwei sogenannte Ämterbücher“.

⁴⁾ **Mohr**, l. c., pag. 174, 185 e 186.

Turmanto dagl ramors da cunzenzta è igl cavalier Ulrich de Tarasp, igl cal veva già mazzo en nobel confrar, testamento igls 25 de Mars 1160 alla baselgia da Coira igls sies nobels surviants cun bagnis e sclavs a Tinizong, Suagnign, Murmarera, Casaccia etc. Tranter chels surviants vign er numno igl cavalier *Andreia de Marmorera* cun igl sies casti.¹⁾

Era igl uestg de Coira betg giò avant proprietari da fons ainten la nossa val, schi è chel regal dad Ulrich de Tarasp indubitablamentg furmo igl tschep per igl posteriour signeradi episcopal an Surses.

Circa en tschentaner pi tard, igls 8 de Favrer 1258,²⁾ è igl uestg Heinrich IV cumpro da Berall de Wang igl casti de Riom cun tots bagnis e totta gliout appartenenta tar chel, scu er tar las baselgias Riom e Tinizong.

Gl'onn 1282³⁾ è igl uestg surdo alloura agl convent de s. Leza, la baselgia da Sagogn e piglia an barat chella da Misteil e las dus curts Prada e Suagnign. Ossa sa componeva la *proprietad*, tg' igl uestg possedeve an Surmeir ôr dellas catter curts: **Riom, Salouf, Prada e Suagnign.**

Chellas singulas curts eran betg angal simplas economias d' hodiern system, sondern compigliavan plés casamaints agricols. Las curts u mireias sa devidivan an culegnas u colonias e chellas da sia vart puspè an casamaints u casadas. Tar en casamaint appartignivan tgesa e clavo, iert e curt, pros ed êrs scu er igls dretgs da partizipaziung ved astg e pastg, gôts, avas, mulegns, rezgias, fuschignas, fulungs etc. digl conzernent territorii. Els correspondevan damai plé u manc allas singulas economias ruralas digl taimp preschaint.

Alla testa da mintga mireia stava igl maier, mer u migiour, igl cal era responsabel per l' antira curt. La persunga responsabla per là cultivaziung, igls tschains ed igl urdan da mintga culegna era igl masser. Ultra digl mer, igls massers ed igls inharents digls singuls casamaints cun las sias familias antupav' ins ainten las curts digls gronds signours er anc persungas, las calas vevan da sarveir tenor basigns, bôt chi, bôt tschò. Gl'era chegl igl usché numnos „tauners“.

¹⁾ Mohr, l. c., pag. 188/189.

²⁾ Mohr: Cod. Dipl. I, pag. 350.

³⁾ Mohr: Cod. Dipl. II, pag. 12,

Schibagn igls mers, scu igls massers (Hubers), igls inharents digls casamaints ed igls tauners eran subdits agl patrung della curt. Scu igl movel an uigl, dumbravan er els oriundamaintg tar la facultad digl sies signour. Chel sulet pudeva disponer sur dad els. Igl dretg absolut e complagn possedeve igl signour dantant angal sur dad ena categoria da subdits, sur dagls *tauners* digl sies signeradi. Chels eran veirs sclavs, uscheia tg'igl signour dastgeva trattar els tenor plascheir. El pudeva vender els egn ad egn u l' antira familia ansemen, cun, ni sainza la sia roba etc. Uscheia ò p. ex. igl cavalier *Egenone de Caminata de Tinezone* (Tinizong) vandia gl' onn 1271 ena donna e la sia feglia cun tot la sia possessiung mobila e schaschanta. Cumprader era an chel cass igl ospiza de s. Peder sen Set. — Anfignan en tschert gro limitos eran loancunter igls dretgs, tg'igls Signours possedevan riguardo igls subdits, agls cals gl' era nia surdo la plé u manc libra cultivaziung d' en bagn rural. Tals subdits (maiers, massers etc.) nivan numnos appartenents. Els appartignivan tar la curt, tar igl casamaint. Igl signour pudeva bagn igls chistiier, magari cun freidas, ma betg igls strubtgier. Er veva igl signour cò nign dretg da dasfar la familia; el pudeva zvar impinar, vender u baratar chella, ma angal ansemen cun l' economia rurala, tar la cala ella appartigniva. Loancunter eran igls appartenents obliias da mintigneir e cultivar andretg igls bagns confidos ad els. Faschevan els chegl betg, schi pudeva igl signour igls sfurzar lotiers. Er dastgevan els betg bandunar igl sies casamaint e sa trer d'avent. L' economia rurala, tg' els cultivavan, niva irtada da bab sen fegl. Lascheva en appartenent anavos angal descendenza feminina, schi crudava igl bagn agricol anavos agl signour. Muriva en appartenent, schi pudeva igl proprietari della curt piglier ôr dagl sias movel igl pi bel biestg; muriva ena appartenenta, schi veva el igl dretg sen igl migler vistgia. Scu subdits eran igls appartenents ordinariamaintg er obliias da rametter agl signour u patrung aton e premaveira ena gagligna u en cot. Igl tschains annual per igls bagns surlascheas ad appartenents, era en tschains fix e consistiva ainten en quantum naturalias (garnezza, tgern etc.), scu er ainten lavours cumegnas ed otras gravezzas.

La survigilaziung ed administraziung dellas curts d' en signeradi nivan surlaschedas ad en statthalter u *vizdum*, baidouras er ad en *mastral* (Ammann). — La carica da vizdum

geva a feod u a fit e restava savenz dezenis ôr ainten mang della madema familia ministeriala digl conturn.

Prubabel an consequenza della sia diffarenta derivanza, stavan las curts digl signeradi episcopal an Surses betg tottas sot la madema administraziung. Las dus curts Prada e Suagnign, las calas derivavan dalla clostra de Misteil, furmavan ansemen cun igl ospiza de Set en *vizedominat*, duront tgi la curt de Riom e probabel er chella de Salouf nivan administradas dagl mastral episcopal da Riom.

Igl uffeza da mastral n'era betg scu chel da vizdum en feod. Er niva igl mastral aglmanc oriundamaintg eligia ord la corona digls migiours. El era en amploia an senn modern e niva bonifitgia dagl uestg tenor igl discomad, tg' el veva. Agl mastral episcopal a Riom stava betg angal soura l'obligaziung da vizdum riguardo la curt de Riom e probabel er da chella de Salouf, sondern el veva savenz er da ramplazzar — an fatgs manc impurtants — igl giua.

Scu giò soura menziuno, possedeve igl uestg da Coira an Surses betg angal proprietad schaschanta. El era cò betg sulettamaintg signour e patrung da tschertas curts, sondern er inharent digl dretg da giudicatura (Richteramt) sur da tots nobels e nonnobels, sur dagls fegls della tera.

Chel dretg stò igl uestg aveir obtignia dagl imperatour e chegl probabelmaintg giò vers la fegn digl *Xlavel* tschentaner. Exerzitada niva la giudicatura ainten igl territori de Surses dad en guida u castelan episcopal, igl cal abitava aglmanc siva da 1258 ainten igl casti de Riom. — Scu chella da vizdum, geva er la carica da guida (Vogt) a fit e niva per solit surlascheda ad en cavalier digl conturn. Gl'onn 1350 era *Hans de Marmels* vizdum da Set ed an madem taimp er guida a Riom. La guideia da Riom para dad esser restada seglsuainter anfignan igl cart dezeni digl *XVavel* tschentaner igl plé digl taimp an mang da chella familia ministeriala.

Anturn igl onn 1409 era igl casti de Riom cun igls sies dretgs e las sias appartenenzas impino ad en tschert *Anton Stampf* per igl importo da 100 marcs (= ca. 6400 frs.). Igls 3 d'October 1419 òn igl dus cavaliers *Dietegen* e *Gion de Marmels* s'ancletg cun igl uestg *Gion IV* (Naz) da voleir e pudeir rattrer els chel impegn an randond ad *Ant. Stampf* sen igl dé da s. Gira proxim la menziunada somma. Sot chella condicziung

ò igl uestg investo ¹⁾ an madem taimp Dietegen de Marmels per veta duranta e sies frar Gion ed igls irtavels da chel per schidei, scu na vignan betg restituias igls soura numnos 100 marcs, cun igl casti de Riom e la guideia de Surses, an Sur- e Sotgôt.

Igl guia da Riom veva mintgamai da prestar agl uestg ed agl tgapetel-grond da Coira igl saramaint da fideltad e d'ampurmetter pressapac igl suandont:

1. Dad esser e restar adegna sinzer, fidevel ed obadevel visavi agl uestg ed agl tgapetel e da mai voleir far antort u tschartger da spitschneir igls dretgs da chels; anzi dad esser adegna premuro per igl interess digl uestgia.
2. Dad esser gist ed imparzial e da tigneir buna gisteia per povers e per retgs.
3. Da sa sarveir ni dalla fortezza ni dalla tera per antschever u per manar ghera cunter ensatgi, sainza voluntad e consentimaint digl uestg.
4. Da proteger, defender e mintigneir honorificamaintg la fortezza de Riom, scu er d'aveir adegna igl casti an buna condiziung ed honour an disposiziung digl uestg. ²⁾
5. Da turnantar agl uestg casti e guideia, schispert, scu tgi el giaveischa chegl e compra u lascha cumprar ôr igl impegn.

Scu guia episcopal veva igl castelan da Riom igl dretg da scoder e far adiver da tots casteis, tgi nivan rancunaschias per penna da surpassamaints e delicts comess ainfer igls terms della guirisdicziung de Surses. Excepziunos eran angal igls casteis da fitg grevs malfatgs. Tals crudavan directamaintg agl uestg. Dalla curt de Suagnign retirava igl guia anturn la fegn digl *XIVavel* tschentaner mintg' onn en s. h. portg an valetta da XVIII denars; dalla curt de Salouf onn per onn sen igl dé da s. Gion — Zarcladour 24 tschots; dad en casamaint a Casti, noua tg' el veva da tigneir gisteia obtigniv' el IV fonds mailisch e da Beiva l fond denar. — A Riom pudeva el lascher pascular

¹⁾ La brev d'investaziung è reprodutgeida da **Dr. Fr. Jecklin** ainten la sia lavour titulada: „Urbar des Hospizes St. Peter auf dem Septimer“, pag. 16/18.

²⁾ Igl uestg pudeva sa sarveir digl casti da tot taimp a beneplacit, però sainza donn e cost digl castelan.

en tgaval u dus sen igls pros dasper igl casti, tgi appartignivan tar la mireia de Riom.

Scu castelan retirava igl guia da Riom ôr della tgascha 720 curtangas garnitsch (Korn) e 20 schillings an valetta da caschiel (stadeila da truwäsch u da Wangs). ¹⁾

Davent da 1552 u giò da 1559 è igl guia da Surses nia elegia dagl pivel sez. El era ossa betg plé igl guia episcopal, sondern igl guia della tera. Schi el ò er scu tal anc abito anavant, e per cant dei, ainten igl casti de Riom è a nous betg ancunaschaint. ²⁾ — Scu parschung circuitala e lia da turtura sarviva igl noss casti anc duront l'amprema mesadat digl XIXavel tschentaner. Gl'ònn 1759 era igl casti de Riom anc abito e 1864 purtava el anc tetg. Chel era però marsch e decadent, uscheia tg'ena pitschna neivetta, crudada igls 5. u igls 6. d'Avost 1864, è stada suffiziainta per igl sfratger ansemen. Anturn igls 1860 ègl er giò reuschia agls mattatschs da Riom d'antrar ainten igl casti e d'allontanar dallò rungas bargiamegnas e scritgiras viglias. Blers purtavan las bargiamegnas allas femnas e survagnivan persiva castognas. Tattas e mammas duvra van ellas sainza scropels tar la fabricaziung dellas sias schlapas ed uscheia para dad esser ia a perder, an conseguenza da grond disurdan, bagn encal interessant documaint ord l'istoria della nossa val.

Sot gl'uffeza da president Gion Math. Dosch da Tinizong (1868/71) òn igls manaders digls Sursetters sa resantia finalmaintg obliias da renovar igl tetg digl casti de Riom, u da vender seglmanc igls bels parpangs da laresch, tgi eran anc intacts. Deplorablaintg òn els sa laschea scaldar per igl davos proponimaint, ed igl president an uffezza è sez sto igl cumprader digl lennom. En distign crudevel e curt visimaint òn extradia uscheia alla devastaziung igl pi grondious monumaint antic della val Surses. ³⁾

Èn er igls sies manaders stos igl mument critic plé tgi burnias ed orvs, schi lainsa sperar tg'igl pivel da Surses vigna sez a lavar a taimp e spindrar per las futuras generaziungs agl-

¹⁾ **Muoth:** „Zwei sog. Ämterbücher.“

²⁾ Confr. tar **Decurtins:** „La detga digl davos castelan a Riom“, l. c., pag. 677.

³⁾ Confr. **A. Steier:** „Igl casti de Riom“, **Il Pelegrin**, X No. 8, pag. 128 e tar **Decurtins** l. c., pagina 594.

manc las miraglias blottas digl venerabel casti. Betg angal sentiments da pietad, sondern er muments economics cumondan agl pivel da Surses e spezialmaintg allas vischnancas de Sotgôt da far tot igl sies pussebel per mintigneir chel stupent bel bietg antic, chel veir ornaint della nossa contrada!

Preschaintaintg porta la romantica collina sot Riom angal plé las catter alas blottas digl casti e la ferma tor cun igl sies tetg decadent. Davart ancunter seira ed ancunter mezdé stattan anc tscherts tocs digl vigl rampar da meir, tgi circumdava da chellas dus varts igl casti. Dallas dus otras varts ò en rampar mai existia. La configuraziung topografica della collina era da chellas varts sez ena suffiziunta fortezza. Igl casti è circa 32 meters lung, ca. 11,9 m. lartg e 28—38 m. ot. La grossezza digl sies meir variescha tranter 1—1,36 m.

Dagl taimp della devastaziung digl lennom ranfermavan las miraglias digl casti de Riom angal pac salv. Tras igl portal grond (vers mezdé) ans antravigl ainten vocta (igl partera) digl casti, igl lia noua tgi niva d'en taimp tgirlo las streias¹⁾ ed igls malfatschants. Ainten mintg' antgerna sa cattava acò sé belabagn ad ot ena roda digl tgerl. Er otra gaffanaglia era 1864 anc avant mang. Dalla vocta manava ena fitg massiva stgela da lenn sen suler digl amprem e sulet plang. Cò eran ena steiva cun tgombra-tras, la tgadafi e dus tgiminadas. Da chel plang anôr ins pudevigl er antrar ainten la tor. Antrond ainten chella, manava ena stgela d'en per meters lunghezza giu sen en palanschia e pir sot chel sa cattava la sgarschevla parschung. La rosna, tgi magna preschaintaintg, dagl partera vé ainten la tor, è nida furada anturn igl ònn 1785.²⁾

Davos la seriousa miraglia da „*Rätia ampla*“ sa rasa sen ena mievla sponda l'amurevla vischnanca de **Riom**. Las sias sobras tgesas e clavadeiras da stil modern stattan an grond contrast cun las miraglias meischas digl casti e dattan a Riom en tschert character giovanil, ma èn digl reminent navot oter, tgi paretgas d'ena deplorabla catastrofa, da l'arsa gronda da 1864.

Igl nom „*Riamio*“, c. v. d. **Riom** rencontrainsa per l'amprem'eda ainten igl documaint, tgi è nia considero anfignan

¹⁾ Confr. la detga sur della streia Barbletta Missuia, „*Il Pelegrin*“ X, pagina 126 e 127, scu er tar *Decurtins* l. c. las detgas No. 9, No. 53, No. 61, No. 78, No. 79 e prinzipalmaintg No. 80 e 81.

²⁾ Confr. „*Il Pelegrin*“ X, pagina 126.

avant pacs onns per en urbar digl uestgia, datond ôr digl *Xlavel* tschentaner. A Caro, en verso istoricher, ègl dantant reuschia, da compruvar plausiblamaintg, tgi chel urbar na seia betg en rodel dellas possessiungs digl uestgia de Coira, sondern ena glista digls bagns, tgi appartignivan agl imperi.¹⁾ Erigia stò chel rodel esser nia dagl taimp da Ludwig igl pietous, c. v. d. anturn igl onn 831. El fò tranter oter er menziung dad ena curt a Riom, tgi compigliava 150 Jochs êrs, (?) pros, 3½ alps, 12 culegnas, 1 mulegn ed ena baselgia cun la dischma da Riom e da Tinizong.

Tenor en documaint, tgi sa catta ainten igl archiv della clostra de Lorsch (Rheinfranken),²⁾ ò igl imperatour Arnulf regalo ad en tschert Rutpert igl suandont: „A *Riom* ed an oters lias della *Rätia curts* cun *bietgs*, *ena baselgia cun baptessim*, *dischmas e tottas partenenzas*.“ Anno 904 ò Rutpert do chellas possessiungs agl arzuestg Hatto da Mainz, avat della clostra de Lorsch e piglia persiva an barat bagns da chella clostra. Circa treis tschentaners a mez pi tard era fitg prubabel la madema curt a Riom proprietad digls barungs de Wang. Gl'onn 1258 ò Berall de Wang alloura vandia, scu giò menziuno, agl uestg da Coira igl sies casti e la curt de Riom scu er tottas appartenenzas dellas baselgias Riom e Tinizong.

La baselgia da Riom era tenor tradiziung d'en taimp igl sulet taimpel divin ainten la nossa val. Igl uestg Ulrich VI de Mont nomna ainten en rescript dagls 20 de Zarcladour 1667 la baselgia da Riom per la mamma da tottas las otras baselgias da Surses, c. v. d. digl Crap-Ses anfignan Set.³⁾ Oriundamaintg possedeve scu para igl imperatour igl dretg da patronat sur da chella baselgia parochiala. Da chel è igl numno dretg, scu relato, ia vé sen Rutpert e siva sen Hatto, gl'avat della clostra de Lorsch. Pi tard ò alloura Berall de Wang zedia giu el agl uestg da Coira. Gl'onn 1308 (igls 3 de November) ò igl uestg Siegfried de Gelnhausen surdo igls sies dretgs da patronat ved la baselgia da Riom agl tgapetel da Coira e piglia persiva an barat la dischma ed oters dretgs della baselgia d'Ardez.

¹⁾ Caro: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. XXVIII.

²⁾ Vide Caro l. c.

³⁾ Confr. Nüscher Arnold: „Die Gotteshäuser der Schweiz“; e „Sur digl tutgier sains da Nadal-notg“ Decurtins l. c., pag. 672.

Anturn l'antschatta digl XVII^{avel} tschentaner veva para nign plé grond interess e ferventa premura per la baselgia da Riom, partgé pader Stefan da Gubbio, gl'amprem pader, tgi ò surpiglia la pleiv de Riom (5. II. 1638), rachinta ¹⁾ d'aveir catto chella an schlets pons e malissimamaintg administrada. Igl bagns ecclesiastics eran per gronda part usurpos ed ainten baselgia sez mantgeva parfign igl tabernachel.

Dagl taimp digls paders nivan er las dus vischnancas Parsons e Cunter pastoradas da Riom anôr. La missiung retica ò renunztgia sen la pastoraziung da chellas treis plebaneias igls 3 d'Otgover 1726. ²⁾

A Riom èn morts e suteross dus paders, igl pader *Marc da Bione* (mort 10. V. 1699) e pader *Hippolito da Scalfo* (mort 9. IV. 1721).

La tradiziung rachinta, tg'igls davos paders seian nias scatzgeas davent da Riom. Comembers d'ena tscherta familia, tgi sa numnava „Bretgers“, duessan aveir crapplo els dalla sulada giuadôr. Trattos an schi misirabla moda, vegian igls paders predetg alla vischnanchetta de Riom 3 grondas disgraztgas; tranter chellas egna dad ava ed egna da fi. Per preserla sia vischnanca dalla disgraztga dad ava, la cala ins taveva a, tg'ella savess neir caschunada antras igl ual, tgi corra tras Riom, òn las femnas dallò piglia sé per vogt da rezitar mintga seira da rusara las litaneias digls sontgs. Chegl davainta anc preschaintamaintg. ³⁾

Dagl taimp digls paders ègl nia biagia u giò angrondania las baselgias: *Riom*, *Cunter*, *Salaschigns* e *Burvagn*.

Scu restanza ôr della baselgia viglia possedeve Riom igl onn 1864 anc en sains cugl mi lesim 1414 ed ena stgaffa da reliquas digls 1501, la cala è tenor Nüscherler nida acquistada per la baselgia catolica a Winterthur. ⁴⁾ Igl sains purtava igls noms digls catter evangelists, scretgs gotic. ⁵⁾ — Prubabel en

¹⁾ Varda: **P. Rocco**: Storia delle Missioni dei Cappucini, pag. 190, scu er **Dr. Gion Cahannes**: Las missiuns dils paders capucins en Rezia. „Ischi“ VI, pag. 44/45.

²⁾ Archiv de Riom.

³⁾ Communicaziung dagl mies amei, Sigr. president **A. Steier** da Riom, igl cal ò sustignia e promuovo la preschainta lavour an divers risguards.

⁴⁾ Nüscherler, l. c.

⁵⁾ Nüscherler, l. c.

oter sains, en pi gioven, niva numno „*igl sains da padar Giatgen*“ u „*sains d'anguneia*.“ Chel niva suno, cura tg' ensatgi era an anguneia. Tot tgitgi pudeva, curiva alloura an tgesa digl moribunt per assister alla sia fegn.

Preschaintamaintg vign chel remarcabel usus betg exercito plé. Igl sains da pader Giatgen ò dad esser sto culo alla Gneida e niva chinto per neir scu' na tgapela. El è crudo giu' d clutger igl onn dall' arsa gronda (1864). ¹⁾

La terza vischnanca, tgi ornescha e vivazitescha la sponda sanestra da Sotgôt, è **Parsons**. Ella schea circa 1389 meters sur mar e stat an communicaziung cun Riom antras ena veia, tgi è mecta pandenta, ma digl reminent tottafatg amparnevla.

Scu Riom dombra er Parsons puncto vista tar las pi bagn situadas vischnancas de Surses. Tottas dus porschan ena stupenta perspectiva a tgitgi sbassa dacoannôr igls sies igls giu vers igl fons della val, giu sen las mievlas ondas della Gelgia, sen la prada verdagionta, sen igls êrs da tiffels e da grang, igls cals comparan scu scrottas applitgeidas della nateira per pazzar igl amurevel verdign digls pros; giu sen igls tetgoms cotschens e bregns dellas sobras vischnancas, sen igl stradung, tgi leia chellas egna cun l' otra e sen las numerosas baselgias e tga-plottas, tgi ambeleschan igl antir maletg e documanteschan an madem taimp igls pi sublimes partratgs e sentimaints digl noss pivel e spezialmaintg digls noss pardavants. Ma er l' îglida ad ot, vé sen la graziosa furma digl Piz Crap (Piz Mitgel) e sen las scremas digls glatschers targlischonts, tgi orneschan igl tgea digl Piz d' Err e digl sies gigant cumpogn, igl Piz dellas Calderas, lavaintan ainten mintga cor uman sentimaints d' angraztgamaint e veneraziung visavi agl totpussant stgaffider da chels grondious monumaints. Veirs monumaints èn chellas muntognas, partgé ellas documenteschan — scu nous nign a deluzidar pi tard — clermaintg igl plan, suainter igl cal la divina Provedenscha ò stgafia igl noss bel Surses.

Schibagn angal pitschna, fò er la vischnanca de Parsons tuttegna ena stupenta parada. Bietgs novs alterneschan cun vigls e sur tots chels ôr paradescha maiestousamaintg la baselgia de s. *Niclo*. Pibôt possedeve er Parsons igl sies casti. Chel era pusto sen la Motta. Peterelli ²⁾ relatescha, tgi sa cat-

¹⁾ Communicaziung da president A. Steier.

²⁾ J. A. v. Peterelli, l. c.

tavan d'en taimp er ainten vischnanca sez ruignas d'ena pitschna tor. Tenor Muoth vignan menziunadas gl'onn 1617 ruignas d'en casti *Ruschenberg* dasper Parsons; Sprecher da Berneck raschung a loancunter ainten la sia cronica da miraglias decadentas d'en casti *Rauschenberg*. Ossa sògl strousch neir erruia plé cun franchezza, schi igl casti de Parsons purtava facticamaintg egn u l'oter da chels dus noms. Remarcabel fissigl an tot cass, sch'igl casti u la tor de Parsons vess purto en nom tudestg, duront tg'igls noms da tots igls oters castis da Surses n'èn tottaveia betg noms Germans. Pussebel ègl er, tg'igl casti della Motta niva simplamaintg numno „*Casti de Parsons*“, ed era pi tard igl sedi digls Deduals da Parsons. Las ruignas da chel casti eran anc avant 30 onns vasiblas sen la Motta, lò noua tgi stat preschaintamaintg la tgesa da Gion Gira Dedual (Georg Dedual). ¹⁾

Scu a Riom, possedeva igl uestg da Coira er a Parsons divers bagns rurals. Prubabelmaintg stavan er igl soura numno casti e la tor a Parsons an connexiung cun tschertas colonias. — Anturn la mesadat digl *XIIavel* tschentaner possedeva er la clostra de Tgazzas ena mesa colonia a Parsons.

Politicamaintg era Parsons pibôt en terziel della pleiv de Salouf e partiva cun chella vischnanca dabung e damal. Er àstg e pastg galdivan chellas dus vischnancas comunalmaintg. La starsada da pastgira tranter Parsons e Salouf datescha dagls 28 de September 1487. ²⁾

Schibagn tg'ellas eran ôr digl pass e pitost isoladas òn er las dus vischnancas Riom e Parsons adegna piglia veiva art e part ved la veta politica della nossa val e digl Grischung. Riom è an chel gro prinzipalmaintg nia represanto antras las schlatagnas: *Ita, Cuntz, Camen, Frisch e Mareischen*; Parsons loancunter antras igls *Battaglias* ed *Albertinis* ed an novissim taimp antras igls *Deduals*. ³⁾ La familia digls Landvogts Battaglias ò er schendro en notabel domber da, per part fitg capabels spirituals. Tar chels dombra er igl noss Monsignour arzuestg Gion Fidel, tg'è mort igls 10 de September 1913. — La schlatagna Dedual è egnà dellas pi viglias an Surses. La

¹⁾ Communicaziung da Sigr. cuss. guv. J. J. Dedual p. m. Confrontescha er: „*Il Pelegrin*“, Annada X, pag. 156 e suandontas.

²⁾ Archiv de Parsons.

³⁾ Dr. J. Dedual: Regierungsrat J. J. Dedual, Lebensbild (Chur 1912).

sia esistenza è documentada davent dagl *XIIIavel* tschentaner, damai da 800 onns annò. Ella sa divide an dus lengias, chella da Tinizong e chella da Parsons. Igls *guias* „Dedual“ (Landvogts) èn tots derivants dalla lengia da Tinizong; duront tg' en trupp bungs spirituals ¹⁾ ed igls hodierns politichers appartignan alla lengia da Parsons. Oriunt dallò era er igl colonel (Oberst) Otto Anton Dedual. An Surses paran igls Deduals dad esser rivos scu ministerials digls barungs de Vaz. Nous rancontragn els da vigliamaintg anno tant a Parsons scu a Tinizong. ²⁾

Sen en combel dafor Parsons, davart sanestra digl Adont, statt la baselgia da *Salaschigns*, zircumdada della prada d' ena mireia. Chella baselgetta, deditgeida a s. Baltarmia pavea d' en taimp giu da tscherts bagns ena dischma da 112 curtangas grang alla baselgia de s. Stefan a Casti. Persiva veva igl plevant da chel lia da celebrar 7 messas ainten la tgaplotta de s. Baltarmia. Antras ena sentenztga digl tribunal de Vaz, dada igls 23 de Favrer 1529 è l' obligaziung tgi la baselgia da Salaschigns veva visavi alla baselgia da Casti, nida redutgeida sen la mesadat, sen 56 curtangas.

Avant tgi bandunarla costa sanestra da Sotgôt lainsa anc lascher sgular la noss' îglida véasé ancunter igl pastg dall' alp Ratisch, ancunter igl salvadi alpin, tgi s' extenda tranter igl Piz Toissa ed igl Piz Curver. Lò tscherna igl noss igl spionond sen l' otezza da 2434 meters sur mar, damai circa 940 meters sur Salaschigns sé, igl vigl *sanctuari de Ziteil*, igl cal varda — scu schurmagiond la vallada — noagiu sen las vischnancas de Surses. — Igl altar grond della baselgia da Ziteil represchainta ena miracla succedeida sen chel colm igl onn 1580. ³⁾ Cun cumplagna raschung concluda Dr. P. Tuor la sia interessanta labour riguardo „Igl origin dil pelegrnadi de Ziteil“ cun igls plets: „Ch' ins creigi tgei ch' ins vegli sur la apparaziun senza, quei vegn negin scrutatur obiectiv a saver snegar, ch' ella hagi, sco il nunzi Bonomi sa gia constatar quort suenter il schabetg, confirmau el conturn e lunsch sur ora il spért de fideivladat

¹⁾ Varda tar **Decurtins**, l. c. „Gion Wezel Dedual“ (predis), pag. 364—377.

²⁾ Daplé sur dellas familias **Battaglia** e **Dedual** varda: „**Il Pelegrin**“ X, pag. 157—169.

³⁾ Confr. er „**Il Pelegrin**“ X, pag. 169/170, scu er annada XVI (1915), pag. 81/88.

enviers la cardienscha artada, carschenta la pietat, reformau e megliarau la moralitat de suprastonts e pievel sursettès.“ ¹⁾ .

Admirond las bellezzas, tgi la sponda sanestra da Sotgôt porscha agl viandant, e sa profundond tschò e lò ainten l'interessanta istoria da chel circuit, ischans rivos — caminond per igl stradung commercial — sainza s'ancorscher a **Cunter**.

Giò all' antschatta da chella vischnanca fòn varsacants trests fastetgs andamaint a nous l'arsa dagl onn 1896 (Avost), agl cal incendi en considerabel domber da tgesas e clavos è crudo scu unfrenda.²⁾ Caschunada è chella disgraztga nida antras canaglia, la cala ò però pudia mitscheir dagl mang della gisteia terrestre.

Circa an mez Cunter sa catta la baselgia deditgeida alla ss. Trinitat, a Maria e particularmaintg a s. Carla Borromeo. Ella è — scu giò menziuno — nida erigeida dagls paders capuziners. La brev da consecraziung datescha dagls 29 de September 1677. — Conform allas otras vischnancas da Surses possedeve er Cunter giò dei avant l'avignida digls paders la sia atgna baselgetta u tgaplota cun altar. Ena tala è giò nida consecrada 1392.³⁾ Pi tard, igls 22 de Zarcladour 1506, ò igl uestg Stefan, suffragan digl uestg Paul Ziegler benedia ôr a Cunter ena tgaplota an honour dagls 10,000 marters, da s. Christophor e s. Oschla. Ultra da chella tgaplota possedeve Cunter all' antschatta digl XVI secul er anc ena baselgetta deditgeida a s. Dumina.⁴⁾ Igl onn 1603⁵⁾ è nia fatg la definiteiva starsada digl fons e digls tschains appartenents allas dus baselgias s. Lurintg (Riom) e s. Dumina (Cunter). Igl madem mument ò Riom er s'ancletg cun Cunter e Burvagn perveia d'angascher unimamaintg en prer, paiont Riom 2/3, Cunter e Burvagn l'otra terza della pravenda. — Scu parochia tottalmaintg independenta da Riom cumpara la baselgia da Cunter pir 1726.

¹⁾ Igl Ischi, annada XIV, pag. 310—320.

²⁾ En' otra gronda catastrofa da fi ò gia intschendro igls 5 d'Otgover 1754 pardeir l'antira vischnanca (60 bietgs) e davasto per part er la baselgia. Confr. tar **Decurtins** l. c. igls dus documaints reprodutgias sen pag. 133 e 134.

³⁾ Communicaziung da Ser **Giatgen Battaglia**, alla buntad digl cal nous angraztgagn anc diversas otras interessantas notizas, tgi vignan per part applitgeidas ainten la preschainta lavour.

⁴⁾ **Nüscher** fò er menziung dad ena tgaplota de s. Onna cun santira dasperas. Chella veva da schear aintadem vischnanca, da part vers Suagnign.

⁵⁾ Archiv comunal de Cunter, No. 13.

Politicamaintg furmava Cunter anseman cun Burvagn en terziel da Riom e veva scu tal er art e part ved igl tigneir l' *ustareia da criminal*, tgi tutgiva 6 onns a Riom, 6 onns a Cunter e 6 onns a Suagnign. Da cò dareivigl, tg' igls Sursetters, igls cals eran per gronda part adharents digl cunter-uestg *Beat de Salis*, èn sa redunos igl Schember 1566 a Cunter e betg an en oter lia per sa cunsiglier, sch' ins viglia anc tigneir anavant en uestg u bagn igl dismetter digl tot. — Chel mument lò er'igl punto sé a Cunter 100 omens armos ed er nia tarmess curriers ainten igls oters cumegns della Tga-da-Dia. Igls Sursetters vevan da chel taimp mois dad eir a Coira e bloccar igl casti episcopāl. ¹⁾

Bandunond Cunter lainsa anc far menziung dad en evenimaint, igl cal ò schmanatschea da purtar alla nossa patria grondas malamparnevladats e noschas consequenzas. ²⁾

Gl' era igls 2 d'Avost 1740 cura tg' igl cont Thraun è rivo a Lansch cun circa 400 recruts austriacs, tgi vevan da neir manos an Italgia. La truppa è stada a Lansch sur notg per continuar l' oter dé, accompagneda dagl commissari Baltermia Simeon, igl sies viadi tras Surses. — Sen veia da Lansch a Cunter òn en trop sultos ampruvo an dus bitadas da desertar. A varsacants ègl er reuschia chegl, durant tgi oters èn puspè nias tgappos sé ed alloura mess an cadagna. Egn digls fugitivs è tar chella occasiung er nia blesso antras ena balla da schluppet.

Essend dé da festa, eran blers pouts nias giu da colm e vevan sa rimno a Cunter per vurdar a passond chella suldada. Strousch rivo davains vischnanca santa Simeon, tgi tgavalgeva davantôr, a clamar „halt“. El descenda dagl sies tgaval e corra anavos an vischnanca. Lò veva igl lutinent gist surdo ad en surviant las clavs per deliberar igls ancadanos. Dumandond agl lutinent, tgetgi seia succedia, rasponda chel a Simeon, tgi la puraglia allò redunada igl vegia fermo e sfurzo da dar nò las clavs e da deliberar igls arretos. ³⁾ Er vegian cun agid della

¹⁾ **Mayer**: Geschichte des Bistums Chur, Bd. II, pag. 138.

²⁾ Confr.: **Archiv de Surses**, mappa II, scu er: **Sprecher A.**, Geschichte der Republik der drei Bünde, Bd. I, pag. 358/359 e **Sererhard N.**, Einfalte Delineation etc., pag. 38/39.

³⁾ **Sererhard** e **Sprecher** l. c. rachintan, tgi seia capito chegl ainten igl meis de Zarcladour; igl commissari **B. Simeon** ò dantant deponia igls 13/24 de September 1740 sot seramaint, tgi chel cass seia succedia igls 3/14 d'Avost. **Archiv de Surses**, mappa II, No. 4.

puraglia 2 da chels giò pudia fugir ainten baselgia e dus oters tranter las tgesas aint. — Simeon e seglsuainter er igl mastral Giatgen Camarc da Cunter òn disapruvo en tal ager da part della puraglia e tschartgea dad admoneir igl pivel, ma adumbatten. Els èn persiva sez nias attatgeas e stumplos cunter igls meirs! Er òn igls pours allontanano igls craps agls offiziers e sultos, tgi purtavan schluppet cargea, remartgond, tgi na seia betg lubia an Surses da purtar armas cun sé igls craps e da sagiattar giu gliout. Chegl geia tottaveia cunter la libertad digl pivel suveran! Vasond tg'igl pivel n'az lascheva betg calmar chel mument, ò igl commissari Simeon cunsiglia agl lutinent da marschar cun la suldada anfignan Suagnign e turnar pir siva anavos per arretar igls 4 fugitivs. Igl lutinent ò suando chel cunsegl. — Pac davains Cunter òn els alloura rancuntro igl tgipitona Peterelli, igl cal ò declaro d'aveir giò tschernia òr aint davains Suagnign en lia da repôs per la truppa e laschea parager allò vegn e damagler. — Rivos an chel lia ò Peterelli anvido igl lutinent e Simeon an sia tgesa tar ena sopa. Allò sa cattavan er giò igl cont Thraun e la sia donna, la contessa. Siva d'aveir discussiuno curtamaintg sur digl cass succedia a Cunter, èn Peterelli ed en tschert Gengel turnos a Cunter, durent tg'igl lutinent e Simeon òn sa ranfrestgea spertamaintg per eir seglsuainter puspè tar la truppa e lascher admoneir chella antras igls tambors tar la partenza. — Sen igl ampren rambomb digls schombers ò la suldada aber antschet a murmagner e far valeir, tgi seia nia ampurmess ad ella siva treis deis da viadi en dé da pòs. Tscherts sa lamantavan er dad esser sainza calzers. E facticamaintg eran tranter igls sultos 8 cun pè blot. Circa ena terza della truppa as ò mess renitenta agl cumond digl lutinent e nonobstainta allas admoniziungs ed ampurmischungs, tg'igl cont Thraun ò laschea far antras igl Peterelli, ò en suldo siva l'oter antschet a desertar. Volend arretar fugitivs, ò en corporal sagiatto giu en recrut. Tal success ò agitto malamaintg schibagn la suldada, scu igl pivel preschaint. Muort tema ed angoscha saveva ena buna part della suldada betg, tgetg' ella fetscha, durent tgi la puraglia preschainta futrava e smaladiva, accentuond tgi sia nia violò la libertad digl pivel e la sia giurisdicziung. — Blers recruts òn fatg adiver da chel tumult ed èn lipos, tgi sé per igl gôt, tgi giu siva l'ava òr e tgi aintavé digl punt sot Tinizong. Circa 120 sultos, damai ena

buna carta della truppa, ò sa fatg cun chella occasiung òr digl pulver. Simeon è tgavalgea a Tinizong per dumandar agid, ma ò survagnia allò per rasposta: „Igl offiziers duessen far igl sia!“

Siva d'aveir arreto cun agid digl Peterelli e de varsacants pours da Suagnign igls sultos tgi eran fugias giu siva l'ava òr, ò igl rest della truppa continuo igl sies viadi anfignan igls Mulegns.

Igl dus offiziers, tgi manavan la truppa, scu er igl barung de Rost, igl cal era da chel taimp uestg da Coira, òn s'adesso immediatamaintg tar igl president dellas treis leias grischungas. Chel ò da sia vart er betg s'antrado dad ordinar tot pussebel per arretar puspè igls fugitivs ed evitar cotras ad ulteriouras malamparnevladats. Ma tot adumbattan! Igl uestg veva già tarmess en currier a Viena, nuoa tg'igl cass succedia è nia interpreto dalunga scu grond delict cunter la bandira austriaca. Immediatamaintg ò l'Austria sarro igls pass da garnezza (Tirol e Milang) cunter igl Grischung, per schidei scu chel vigna betg a render cumplagna satisfacziung antras chistiir igls culpants rigurousamaintg. La proxima Dietta da Tavo n'ò zvar betg tralaschea da far chegl, ma gl'ò tuttegn cuzzo anc dei, avant tg'igls austriacs sa calman. Sez la giovna e mievla regina Maria Teresa, saveva betg amblidar ena tala ingiuria visavi alla bandira dall'evla-neira. Pangplang ò la regina dantant sa cuntanto cun igls pass piglias dellas autoritats grischungas, las calas òn do agls culpants en castei da 50 carungas, chegl è ca. 290 francs.

Da Cunter vers Suagnign ans magna la veia nova ¹⁾ tras prada pitost setga. Nous traversagn cò ena boua prehistorica, tgi ò — tenor tradiziung — d'aveir suttero aint igl martgea de Tect. ²⁾ — La configuraziung topografica digl noss conturn, la furiosa ava, tgi corra tranter igl ruassevel verdign, digl ot noagiu vers Suagnign scu er las numerosas tgaplotas, las calas cumpognan ella scu schurmagionts guardians, davent dagl bel gòt da lareschs anfignan giu tar la sobra vischnanca, laschen concluder sen en privel schmanatschont. L'indisputabla paretga della menziunada boua prehistorica è dantant la vallatscha, tgi sa sfondra scu gronda tgavorgia della fascha coniferina ainten

¹⁾ La veia viglia passava pi dabassaint, aint digl plang da Barnagn. (Confr. tar **Decurtins** l. c. la detga riguardo „La zerp da Barnagn“, pag. 668.

²⁾ Confr. er tar **Decurtins** l. c., pag. 655, Nr. 43.

la massiva muntogna vers Barvogn. Sur e tranter las tschemmas digls tievs, lareschs e pegns, tgi surteiran preschaintamaintg chella fugna, tgittan noagiu las blottas creplas ed igls numerous clutgers digl majestic Piz Crap e transfurmeschan igl obscur aspect an en delicious maletg, igl cal contribuescha igl sies pussebel, per render Suagnign ¹⁾ tar en ampernevel domizil per tots ameis della nateira.

La vischnanca sez sa divide an treis fracziungs: s. *Mitgel* cun igls sies dus bels hotels, *da chesta*, *Nossadonna* e s. *Martegn* da tschella vart della Gelgia. Mintgna da chellas fracziungs ò la sia atgna baselgia. La pi viglia da chellas è la baselgia de s. Martegn, la cala era — tenor tradiziung — pi bôt la parochiala da Suagnign.

Scu giò menziuno, appartigniva la plebaneia de Suagnign oriundamaintg tar la parochia de Riom, dalla cala ella ò sa distatgea igl onn 1487. Avant igl taimp della mureia gronda ²⁾ (1629/1630) dumbrava Suagnign anturn 700 ormas (preschaintamaintg ca. 480). La plebaneia de Suagnign niva pastorada 1525 dad en farrer, en vicari e da treis capalons, egn da s. *Rosa*, egn da s. *Bistiang* ed egn da s. *Mitgel*. Mantgan er tots oters documaints, schi sa laschigl tuttegn concluder giò ôr da chel factum, tgi existiva da chel taimp a Suagnign atgnas tgaplotas u giò altars speziels, deditgias agls numnos sontgs.

Conform agls basigns ed agls sentimaints religious digls noss antecessours, nivigl da vigl savenz fundo ainten las nossas vischnancas ed ainten las fracziungs da chellas baselgettas u migler detg tgaplotas, las calas nivan dottadas cun en benefezi, tgi sarviva per mintigneir en capalon. Igl fundatour dad en tal benefiziat possedeve igl dretg da collatura, c. v. d. igl dretg da proponer igl capalon. Riguard Suagnign ègl ancunaschaint, tg'igl capalon da s. Rosa niva elegia u giò proponia dalla familia Scarpatetti ³⁾ — Preschaintamaintg serva la baselgia de Nossadonna

¹⁾ Rapassa tar *Decurtins* l. c. „Igl Artetgials digl Cumeign da Savognin da 1675“, sen las paginas 179—186; scu er las fitg interessantas notizias da Nott Antona Spinatsch riguardo igls costs e donns occurias dagl taimp dall' invesiung franzosa-austriaca, varda l. c. pagina 194—207.

²⁾ Confr. la detga sur della „mureia a Savognin“, *Decurtins* l. c., pag. 674.

³⁾ La familia *Scarpatetti*, vaschigna da Cunter, dumbrava tar las pi noblas familias da Surses ed ò giuia ena gronda rolla duront igl XV, XVI, XVII, XVIII e per part er XIX avel tschentaner.

scu parochiala per l'antira vischnanca. Tant ella, scu l'hodierna baselgia de s. Mitgel, chella de s. Martegn ed igl ospiza èn ovras digls paders capuziners.

Documento cumpara igl nom *Suagnign* per l'amprem'eda ainten ena scritgira da 1156. — Chel onn ò papa Hadrian IV piglia an protecziung la clostra de Tgazzas e confirmo ad ella tottas las sias possessiungs. Tranter chellas vign er numo ena mesa colonia a Suagnign.

Ultra della clostra de Tgazzas possedevan da chel taimp er igls prämonstratensers da s. Leza bagns e dretgs a Suagnign. Uscheia testifitgescha per exaimpel en documaint da 1157, tg'igl uestg s. Adalgott vegia regalo (1154) alla clostra de s. Leza la baselgia de Misteil e las dus curts *Prada* e „*Sweinigen*“. Pi tard (1282) èn chels bagns — scu giò relato — turnos anavos agl uestgia.

Naturalmaintg cultivavan igls uestgs e las clostras er da chel taimp betg sez igls sies bagns rurals, sondern surlaschevan chels — schianavant, scu els na nivan betg cultivos da sclavs e subdits — a tschains a tschertas familias, per ordanari a familias digl conturn. Chellas obtignivan dagl signour feudal igls bagns rurals, bôt scu feod-stabel, bôt scu fit-retirabel.

Igls *fits-stabels* ratstavan an familia schidei, scu la lengia masculina sa mintigniva. Els nivan irtos dagl bab sen igl fegl e pudevan, schidei scu igl inharent legitim paeva regularmaintg igl tschains e mintigniva an urdan fons e bietgs, betg neir ratratgs.

Siva della sagonda mesadat digl *XIVavel* e durant igl *XVavel* tschentaner è la sclavareia an Rätia svaneida. Las contribuziungs, igls sarvetschs e las lavours cumegnas, tg'igls anteriours subdits ed appartenents dellas curts digls signeradis prestavan agls sies patrungs e signours èn davantadas plagnsia gravezzas realas, c. v. d. servitutas digl bagn sez. Renunztgiva en anteriour appartenent d'ena culegna u d'ena curt sen igl bagn rural, tg'el possedeva dagl signour, schi era el ossa er liber da tottas gravezzas ed obligaziungs visavi agl proprietari. Las menziunadas servitutas eran ossa liidas vé digl bagn e sulettamaintg igl inharent da chel era obliia da sottisfar ad ellas. Sen tala moda èn er las plés culegnas episcopalas an Surses davantadas cugl taimp fits-stabels. Igls possessours da chels paevan agl uestg igl usché numno *tschains-fer*, tgi consisteva

per ordanari ôr d'ena quota digl fretg, tgi niva u pudeva agl-manc neir produtgia sen igl conzernent bagn, uscheia per exaim-pel ôr d'en limito domber da curtangas grang, fava, furmaint e sumigliaint plé.

En'otra furma da fit, mademamaintg ancunaschainta agl taimp-da-mez, era, scu già menziuno, igl *feod-retirabel* (Zins-leihe). Chel modus da fit reservava agl signour feudal igl dretg da ratrer igl bagn a beneplacit. La schort digl fitadign era anchel cass perdeir tottalmaintg dependenta dalla benevolenscha dagl signour, dagl proprietari digl bagn. A chel — per povra puraglia fitg disfavorevel modus da fit — òn igls artetgels digl Glion da 1526 fatg tar nous ena finiteiva an declarond, tgi tots feods-retirabels vegian da neir midos an fits-stabels, cun tschains fix e discret. An madem taimp ègl er nia stabilia, tgi tots feods cumpros saptgan e possan neir daliberos dall'obligaziung da paer tschains feodal, an bonifitgond igl signour cun la somma de vaintg gedas igl usito tschains annual. — Sen chella moda ò ena gronda part della puraglia grischunga ratschet da sur-angiu las clavs necessarias per sa far complettaintg libra ed independenta dagls gronds signour feudals.

Igl feod-stabel, chella furma da fit, tg'igls signours òn stuia tscherner a sies taimp per animar igl simpel pour ed igls colonists d'urbarisar e cultivar la tera, purtava già ainten sasez igl scherm adauat per stanschantar plangsia igls dretgs digl oriund proprietari, digl signour feudal. Essend tg'igl amprest na pudeva betg neir ratratg, schidei scu niva paea igl tschains mintignia anregla igl bagn, era igl dretg da proprietat anchel cass angal en dretg illusoric. Igl fitadign veva tot muteiv da sa considerar — nonobstant' all'obligaziung, tg'el veva da paer tschains — scu veir proprietari. Facticamaintg òn igls dretgs da gioldimaint er sa musso pi fermes, tg'igls dretgs digl signour feudal, e plangsia è igl oriund fitadign davanto proprietari legitim digl conzernent bagn-feodal.

An Surses sa nuspevan tscherts migiours digl uestgia già ainten igl XIV^{avel} tschentaner e forsa er anc pi bôt da paer igl tschains-fer. Naturalmaintg vign chegl ad esser sto tant daplé igl cass, siva tg'igl uestg ò stuia renunztgier sen igls sies dretgs scu signour territorial. Da diversas vischnancas da Surmeir ò igl uestg da Coira dantant ratratg tschains-fer anfignan igl onn 1732. Igls 30 de Zarcladour da chel onn òn las vischnancas:

Casti, Mon, Alvaschagn, Cunter, Suagnign, Salouf, Riom, Parsons e Beiva finalmaintg cumpro giu dagl uestg tots tschainsfer e tots dretgs, tg' el possedeva anc sen igls sies territorii.¹⁾ Agl uestg è nia paea persiva 3178 ranschs, 14 crezzers e 2 pfennigs, damai circa 13—14,000 francs valuta dad ozandé. Igl tschains annual, tg' igl uestg ratirava da chel taimp dallas numnada vischnancas, muntava damai sen circa 700 francs.

La curt episcopala a Suagnign ò indubitablamentg er gia la sia muntada per la sviluppaziung della vischnanca sez, essend nia uscheia tratg notiers bagn encal familia, tgi ò cugl taimp schendro per igl noss pivel capavels manaders. — Igl davos digl *XIVavel* ed all' antschatta digl *XVavel* tschentaner cumparan scu migiours a Suagnign las familias „*Smit*“ (Schmid) ed „*Egam*“. An possess da tschains e bagns appartenents a chella curt rancontrainsa pi tard er igls *Maretts, Payers, Mayrbrancs, De Mar-mels, Plaz* etc.

Ved la veta-politica tant da Surses, scu dagl Grischung, ò Suagnign piglia da tschentanners annò veiva part, prinzipalmaintg antras las familias: *Baselgia*,²⁾ *Caminada, Guetg, Peterelli, Plaz, Spinatsch*³⁾ e *Wasescha*.

Duront igls davos tschentanners ò sa fatg valeir an chel vers surtot la familia Peterelli, la cala ò furnia a Surses ed agl cantung grischung en trop distinguas manaders.

Scu giò remartgea, è Suagnign sto da vigliamaintg annò igl lia noua tg' igl pivel da Surses sa redunava onn per onn sen igl dé da s. Mitgel per tigneir „cumegn-grond“ ed eliger plé u manc sen la madema moda scu ozandé, c. v. d. an tignond sé igl det, ena terza digls giros. Igl uffeza da giro cuzzava damai treis onns. — Chi e lò niva piglia dagl cumegn-grond er en cal oter conclus d'importanza generala. Uscheia ò igl cumegn-grond da 1735 concludia p. ex. da betg voleir ranca-

¹⁾ Archiv de Surses.

²⁾ En marcant typ ord chella familia è sto **Tgasper Baselgia**, igl cal ò scu curaschous e dezidia partischant della parteida spagnola e defensour digl interess general della val Surses e digls cumegns della veiasoura stuia dar la veta per la sia persvasiung. El è nia scavazzo a Coira (Rosenhügel) igls 14 de Fanadour 1607. Confr. er **Muoth**: „Der Höhenkurort Savognin“.

³⁾ Rapassa tar **Decurtins** l. c. l'interessanta discripziung da Nott Antona Spinatsch concernent igls donns e las misergias digl taimp da l'invasiung franzosa ed austriaca, pagina 194—204 e 585.

noscher per vaschign della tera, tgitgi seia u vigna angal cumpro aint dad egna u da l'otra dellas 5 pleivs. Ainten igl madem protocoll ¹⁾ cattainsa er notifitgia sot igls 29 de September 1753, tgi seia nia repartia da novamaintg sen chel dé l'ustareia da criminal, da maniera tg' ella croda cugls 29 de September 1754 tiers alla pleiv de Riom e Cunter.

Lò vegia ella da restar 12 onns e siva da turnar anavos a Suagnign per 6 onns. Compartis da tala nateira nivan natural-maintg betg fatgs dagl cumegn-grond sez, c. v. d. dagl plenum digls votants, sondern dagls mastrals dellas singulas pleivs. Igl dretg da tigneir l'ustareia da criminal stava tiers angal allas dus pleivs Riom e Suagnign, essend tgi Tinizong possedeve igl dazi ed a Salouf niva tignia la tschantada.

Preschaintamaintg figurescha **Suagnign**, igl lia noua tg' igl pivel sursetter ò sa reduno da vigliamaintg annò per eliger igls sies darscheders, scu *capitala da Surses*. Siva dalla mesadat digl XIXavel tschentaner vign eligia a Suagnign betg angal igls giros da criminal, sondern er igl president, igl successour digl guai u „Landvogt“. Da chel taimp davent sa cattan er l'ustareia da criminal, la bandiera, igl archiv e la batgetta digl cres adegna a Suagnign.

Avant tgi bandunar la nossa capitala lainsa er anc sa regordar dagl pictour *Giovanni Segantini* e remartger tgi Suagnign ed igl sies conturn vegian porschia a chel igl material, igls muteivs, per igls sies prinzipals maletgs realistics, igls cals èn da cosiderar scu fundamaint della futura gronda renomna digl genial artist.

Igl davos de Fanadour 1886 ò Segantini banduno la vischnanca lombarda „Caglio“, remartgond, tgi „l'aria a Caglio seia anc mengia greva e mengia pac transparenta. La libra respiraziung, tg' el tschertga e tgi seia francamaintg er da catter enzanouas, vegia el betg anc discuert“. ²⁾ Tschartgond „l'America digl art“ ò Segantini traverso ansemen cun la sia nobla e fidevla consorta l'antira val Seriana, la Vuclegna e la val Puschlav ed è rivo sur Bernigna nò a Salvaplanga, noua tg' el ò angaschea en carotschier, tgi dueva manar el sur Gelgia

¹⁾ Nous lagn numerar chel procoll cun la zeffra II. per distinguer el dagl protocoll I. da 1665—1810. (Confr. er **Sprecher A.**, *Geschichte der Republik der drei Bünde im XVIII. Jahrhundert*, Bd. II, pag. 372.)

²⁾ **M. Montandon**: „Segantini“, *Knackfuss, Künstler-Monographien* Nr. 72, pag. 66/68.

anfignan Tusang. Rivo a *Suagnign* cloma Segantini agl sies carotschier: „*Farmè, ia stung cò e vign betg pi gliunsch*“.

Dagl onn 1886 anfignan 1894 ò igl distinguia artist abito a Suagnign, stibgia igl sies conturn, la nossa simpla puraglia, igl sies travagler e manager, las sias abitaziungs, igls sies fidevels animals domestics e la robusta e salvadia nateira, tgi grava-gescha sen chella otezza considerablamaintg a mintga createira igl combat d'existenza. Prezious maletgs, scu per exaimpel: „*Igl arar*“, „*Las vatgas sot igl giouv*“, „*Mezde sen las alps*“, „*Seira d'anviern a Suagnign*“, „*En de de Matg sen las alps*“, „*Igls tgavals galopponds*“, „*La vatga dasper igl begl*“, „*Las dus mammas*“, „*La pastgira alpina*“, „*Las schletas mammas*“ etc. èn igls fretgs da chels studis.

Passond Suagnign ¹⁾ vign la sola della nossa val véapi stretga e la contrada sez véapi stgira. La mievla sponda sanestra, tgi ò cumpagnea nous cun la sia amurevla prada e las sias florentas vischnancas, da Burvagn anfignan Suagnign, vign ossa ramplazzada dad ena muntogna erta, tgi è per gronda part surtratga cun gôt. — Ma er la costera vers gl'orient ò sa mido considerablamaintg. Igls majestous corns digl Piz Crap èn schvanias davos las tschemmas de robusts pegns. Tranter igl gôt e la fritgevla prada de tgesa ò s'ancugnia véadaint ena sponda erta e setga (las Tuleidas) tgi produtgescha strousch oter, tgi tgaglioms e badogna sburtgida.

Vers mezde para la val dad esser sarada giu antras la massiva muntogna digl *Piz d'Err* ed igls sies bratschs: *las Mottas de Stregls* e *la Falotta*.

Directamaintg davant nous sa dolzan ord la terrassa, sen la cala nous marschagn, dus remarcablas collinas. La gronda da chellas sa nomna *Mot della Cresta*. Siva chel ôr tscharnignsa aintadem la val igl clutger ed en domber tgesas della vischnanca de Tinizong.

Anc circa 10 minutas da viada e nous rivagn tar la tgesa della Cresta. Davos chella sa cattan sen igl ot digl crest las obscuras restanzas della tor u digl casti *de Padnal*. Ellas consistan ôr d'en pitschen toc miraglia antica da circa 2 meters otezza ed

¹⁾ Suagnign è er igl lia noua, tg'igl prer Gion Antona Pedretti ò translatto igls startets da Surses ed introduia chella translaziung cun igl „*Extrat d'igl Contrat-Social de J. J. Rousseau*“, varda tar **Decurtins**, pag. 207—222 e 135—175.

1,5 meters ladezza, tgi è deplorablaintg tottafatg surlascheda alla mala-schort. Anturn la mesadat digl davos tschentaner eran las restanzas digl casti de Padnal anc da considerabla extensiung. Igl architect Balzer, siramaintg en migler chintist, tgi artist, ò aber sbuo ellas anfignan en pitschen rest e sa sarvia dalla crappa aristocrata digl vigl casti per biagier ordlonder la tgesetta democratica della Cresta.

Erigia duess igl casti de Padnal esser nia da peangs-romans, dagls cals i vign er pratandia, tg' els possedevan ena veia-sutterana, tgi manava dagl Mot della Cresta anfignan vé Sarons, da l'otra vart della Gelgia. A Sarons vign anc preschaintamaintg musso sesom igl gôt della Gionda ena rosna, tgi magna giuadaint tranter balunga e tgi duess esser la bucca della menziunada veia-sutterana. Buccas da tala nateira èn dantant da cattar perdeir ainten mintga gionda, tgi corrisponda alla tarmenta gionda prehistorica de Sarons.

Siva tgi Padnal è sto ena ruigna, vignan las sias „miraglias da peangs“ francamaintg ad avoir purschia duront tschentaners abundant material alla fantascheia digl noss pivel. Passond dasper chella misteriosa ruigna vé ò siramaintg bagn en cal digls noss perdavants schlungania igl sies pass, panzond da pudeir uscheia pi tgunsch mitschir da fulets e noschapierts. Gl'è tuttaveia da supponer, tgi niva rachinto tar nous d'en taimp diversas detgas, las calas stavan u nivan messas an connexiung cun Padnal. Ellas paran aber dad esser ossa totalmaintg amblidadas. A nous è sulettamaintg reuschia da rimnar anc las dus suandontas, la *detga dellas nitscholas* e chella della *stgaffa cun igl isch da fer*. Nous las lagn lascher suondar.

Dagl taimp, tgi existiva an Surgôt anc nigns negozis e l'hotelereia n' occupava betg anc la buna part della nossa giuventetgna, eran las femnas da Surgôt savenz necessitadas da sa render an Sotgôt e magari er an Sotses per pigler sé filondra u er per cumprar aint ena tgosa u l'otra per igl sies tigneir tgesa. Cun tala occasiung capitavigl meinsgard, tgi las nossas „*gualsras*“, las calas possedan schiglio da nateira grond' inclinaziung ed affecziung per las „cumars“, sa sanflavan anc da stgira-notg sen veia ancunter tgesa. Uscheia ègl er succedia en' eda, tgi ena femna da Murmarera è rivada la seira pir tard a Padnal. Gl'era ena mievla seira d'aton. Ved igl tschielseragn terglischivan nondumbrevlas steilas e la gligna-plagna

sclariva cun igl sies debels radis la seriousa ruigna ed igl sies conturn. Spionond la dubiousa contrada, observa la nossa „gualsra“ agl pè della ruigna dus baclenas, sen igls cals gl'era rasò ôr en munt nitscholas. Femnas è tgoras tschiffan savenz gugent allò ena butga, noua tgi n'è betg lubia ed uscheia ò er la nossa femnetta da Murmarera resantia ena irresistabla cueida da piglier davent da chels baclenas en pèr pugns nitscholas „pals mis pitschens“. Ella s'approximescha agls baclenas, varda anc en'eda anturn per esser sira, tgi ni polizeia, ni fulets speian sen ella e fulanescha seglsuainter la sia gaglioiffa da bung cor cun nitscholas. Leda e cuntainta d'aveir acquisto usché bungmartgea ensatgé plaschevel per igls sies unfants, ò la curaschevla „gualsra“ cuntinuo igl sies viada. Arrivada a Murmarera ò la nossa femnetta igl pi ampren lia svidar la sia gaglioiffa, ma miracla! Anstagls nitscholas rabeglia ella ôr cassatga maranghigns. Naturalmaintg èn chels stos anc pi bagn nias tgi nitscholas, angal ò la nossa femnetta antschet bagnspert a sa sgartar la testa, sa faschond ramproschas da betg veir fulano er igl sies canaster cun talas nitscholas. — Cun igls maranghigns usché levamaintg gudagneas duess la nossa gualsra aveir cumpro en pro, igl cal vign anc ozandé numno: „Igl pro u la sponda dellas nitscholas“.

Da sumigliainta nateira è er l'otra detga. Ella vign rachintada pressapac scu suonda:

Passond dasper la ruigna de Padnal vé, ò en om da Suagnign via ainten igl meir della tor ena stgaffa da fer. Igl isch della stgaffa era sarro e sen ella stava en tarment buc, tgi purtava en matg clavs ainta culez. Vasond chella bestga, è igl om sto fitg sursto ed ò betg risco da s'approximar alla stgaffa. El è ia immediatamaintg tar igl pader da Suagnign e rachinto a chel, chegl tg'el veva vasia. Igl pader igl ò dumando, sch'el vegia betg laschea anavos ensatgé an chel lia? Igl om rasponda „na“. „Alloura“ — dei igl pader — „niz malmanevel plé a cattar ensatgé an chel lia, ma turnè tuttegna anavos e piglè per cass, tgi la stgaffa fiss anc acò las clavs ôr da culez digl buc, darvi cun chellas igl isch e sa patrunè dagl scazza“. Igl om è turno dalunga a Padnal, ò tschartgea allò ouras ôr adumbattan siva la misteriosa stgaffa, anfignan tgi la malaviglia ò finalmaintg victoriso sur della cueida da daners.¹⁾ Tant la tradiziung!

¹⁾ Confr. er tar **Decurtins** l. c., Nr. 38, pag. 654.

Anc pi maier, tgi la tradiziung è igl material tgi l'istoria sez ans porscha riguardo igl casti de Padnal. Nous vagn tschartgea an Surses anc ossa adumbattan siva documaints vigls, tgi raschungan da chel casti u da chella tor. — Igl nom *Pedenal*, c. v. d. Padnal, antupainsa per l'amprema geda documento ainten la giò menziunada brev della vendita fatga dad Egenone de Caminada igl onn 1271. Scu pardetgas cumparan ainten chel documaint er en tschert „*Jacobus cavalier de Pedenale*“ ed igls sies fegls „*Ulricus*“ ed „*Egenales*“. Anturn la fegn XIIIavel tschentaner para Padnal damai dad esser anc sto abito. Anno 1677 era chel bietg aber giò ena ruigna.¹⁾ Francamaintg vign er la tor u igl casti de Padnal ad avoir sarvia d'en taimp agl transit. Gea, tscherts istorichers èn parfign inclinós da considerar la ruigna de Padnal per las restanzas della staziung romana, tgi cumpara ainten igl itinerari dagl imperatour Antonius sot igl nom „*Tinnetione*“. ²⁾ — Tala opiniung stat dantant totta-veia an contradicziung cun la tradiziung indigena, tgi è preschaintamaintg sen veia da neir amblidada. Igls noss tats rachintavan aber anc cun totta franchezza e persvasiung, tg'igls romans vevan la sia staziung a Tinizong sez e tg'igls „niebels de Tinizong“, igls cals possedevan la tor a Curtinatsch, darivavan directamaintg da Roma. — Igls istorichers, tgi supponan la staziung romana a Padnal, baseschan la sia opiniung sen igl fact, tgi gl'è nia catto allò en considerabel domber muneida romana, duront tgi an Tinizong è ultra d'ena muneida ôr dagl taimp digl imperatour Quintillus, ca. 270 siva Christus, anc nia nonavant nignas tgosas romanas da muntada. Chel argumaint para a nous dantant mengia debel ed insuffiziant per schnarvar la viglia tradiziung indigena.

Bandunond las ruignas della „*Cresta*“, lainsa anc ramartger tgi Banadetg Funtanga vegia destino e signia dacoanôr igls 10 de Fanadour 1497 ³⁾ igls cunfegns territorials tranter igls dus cumegns Suagnign e Tinizong.⁴⁾

¹⁾ **Muoth:** „Der Höhenkurort Savognin“.

²⁾ **Dr. Meyer:** „Die Römischen Alpenstraßen in der Schweiz“, Mitteilungen der Antiq. Ges. Zürich, Bd. XIII, pag. 135, scu er **Heierli ed Öchsli:** „Urgeschichte Graubündens“, pag. 15.

³⁾ Scu darscheders òn funcziuno ainten chella chistiung 6 giros da Surses cun nom: *Men Raagier da Riom, Jacob Paroytta da Cunter, Nutin Andreutta da Cunter, Cunraw Nicolay da Salouf, Fridrig Schgier* (Stgir) e *Jörg*

La vischnanca de **Tinizong** schea circa en cart d'oura davains la ruigna de Padnal, bagn pustada sen la sugleleiva terrassa, tgi s'extenda da Burvagn véadaint anfignan tar la riva digl rabgious „Ragn d'Err“.

Tinizong è indubitablamentg egn digls pi vigls, gea, prubabel igl pi vigl asil human an Surses. Igl sies nom vign considero da tscherts filologs ed istorichers per en nom cheltic. Planta ¹⁾ taxescha Tinizong sainsa reserva per ena vischnanca prehistorica. Igl madem scrutinatour dall'istoria grischunga digl taimp-vigl reiva er tar la conclusiung, tg'igl pivel igl cal abitava avant l'avignida de Christus, ainten las vals alpinas della Rätia sa componeva ôr da Chelts, ôr dad Etruschers e per part er anc ôr da derivants dagls prim-abitants della Rätia, tgi eran nias cugl taimp catscheas sen igls crivs salvadis dellas muntognas. Riguardo Surses remartgescha Planta, tg'igls abitants della part mievla vignan anc preschaintamaintg numnos „*ils Gulais*“, durant tg'igls abitants della part soura portan igl nom „*Walsers*“. „Vess igl nom *Gulais*“ — dei Planta — „dad esser analog cun igl nom franzos „*Gaulois*“ e damai da signifitgier Chelts, schi dess el pardetga della derivanza digls abitants della part sot della val.“ ²⁾ D'en'otra opiniung tgi Planta è an chel vers tranter oters er igl renumno istoricher svizzer, Prof. Dr. W. Öchsli. ³⁾ Chel considerescha igls Suanets, igl tribus digls Rets, tgi abitava an Sur- e Sotes, tottaveia betg per Chelts, mabagn per Etruschers. Tenor Öchsli è igl nom „*Tinnetione*“ nign nom veiramaintg cheltic ed er igl scazzi da Burvagn sò, essend angal roba impurtada, dar nign sclarimaint sur della nationalitad digls *Suanets*.

Seian igl nom „*Tinnetione*“ ed igl tribus digls Suanets d'ori-

Plaz tots dus da *Parsons*, anseman cun igl succurs dellas catter dertgiras: *Schons, Vaz, Casti e Beiva*.

⁴⁾ Archiv de Tinizong.

¹⁾ **Planta P. C.**: „Das alte Rätien“, pag. 31.

²⁾ Preschaintamaintg vignan igls da Sotgôt numnos „*Gulangs*“, chels da Surgôt loancunter „*Gualsers*“. I füss dantant tottafatg absurd da concluder ordlonder, tg'igls da Surgôt saian tots derivants da Walsers u Gualsers. Ainten ena brev santentzga da 1545 vignan ils migiours dell'alp Flex, tgi abitavan tot onn allò numnos „*Walsers*“, durant tgi chels, igls cals passantavan angal en taimp sen chel ot salvadi, vignan inditgias per „*walchen*“, c. v. d. „*wälschs*“ u rumantschs. (Archiv de Sour, I, No. 2.)

³⁾ Heierli ed Öchsli l. c.

gin cheltic ni betg, franc ègl, tgi cursava giò avant la naschentscha de Christus en tschert transit tras Surses e tgi existiva dagl taimp digls Romans ena staziung romana cun nom *Tinizong*.

La pi viglia scritgira, tgi fò menziung della staziung „Tinnetione“, è igl itinerari digl imperatour Antonius. Tenor chel documaint, tgi datescha prubabelmaintg ord la sagonda mesadat digl IV tschentaner, sa cattava la staziung „*Tinnetione*“ tranter las dus staziungs „*Curia*“ (Coira) e „*Muro*“ (prubabel Castelmur an Bargiaglia).

Las staziungs, tg'ins antupava da toc an toc sen las veias publicas digl imperi roman eranlias da repôs per las truppas e per igls viandants. Fitg prubabel nivan er stgamgeas acò igls tgavals da posta. Las robas da transit nivan scargedas anturn e — seglmanc siva tg'igl commers ò piglia pi gronda dimensiung — er pasadas e dazieidas. Per tals intents sa cattavan ainten las staziungs tabernas, c. v. d. bietgs, destinos per porcher tetg e vivonda alla suldada ed agls viandants. Er ins rancontravigl allò uigls e stallas, noua tgi pudeva neir do cuschigna (pavlo) allas manadeiras. Scu magazigns per robas da transit sarvivan sostas u meinsgard er oters bietgs gronds e massivs, las usché numnadas tginadas, las calas vevan furma da tor. Ainten las staziungs prinzipalas sa cattava damanevel della sosta er en casti, igl cal niva surdo ad en castelan, per ordanari en cavalier. Chel veva da proteger la staziung ed igls viandants, scu er survigilar e schurmager tot transport anfignantar la proxima staziung. Per tals muteivs disponiva mintga castelan roman sur d'en trup sultos, tgi eran colocos cun la sia familia completa damanevel digl casti. — Tg'igl mantignimaint da chella antira instituziung schascheva scu pasanta gravizza sen en domber curts ruralas digl conturn, vainsa giò menziuno. Igls agricolants, tgi possedevan talas curts vevan da furneir las manadeiras ed igls tgavals da somma, tgi eran necessaris per igl transport della marcanzeia, digls viandants e digls amplasias digl staat. Els vevan da metter igls viturigns e furneir ainten las tabernas e stallas tot nutrimaint bisignevel per gliout e biestga. Er eran els obliias da mintigneir la veia ed igls punts scu er da far agls marniers u barniers, c. v. d. da tigneir avert igl pass.

Igl scopo oriund dellas veias imperialas-romanas, tgi manavan tras la nossa patria era en scopo politic e militaric. Siva

tg' igls Romans òn gia victoriso sur digls Rets, erigl natural-
maintg d'essenziala muntada per igl staat roman da procurar
per ena buna communicaziung tranter chesta e tschella vart
dellas alps e da fazilitar cotras tant scu pussebel igl trafic tranter
igl guvern digl staat e chel della nova provinza. Surtot erigl
necessari veias, adaquadas per sarveir ad en splident transport
da suldada e da material da ghera. — La sia muntada strategica
òn igls pass grischungs e surtot chel da Set mintignia er siva,
tg' igls Romans èn stos victoriosos ed igls Ostgots e seglsuainter
igls Francs èn davantos possessours della Rätia. Anzi igls im-
peratours tudestgs mittevan gronda peisa sen igl pass da Set.
Els òn parchegl er proclamo la veia de Set scu veia imperiala
e surdo la survigilaziung da chella agl sies fidevel vasal, agl
uestg da Coira.

La veia de Set è dantant betg angal stada da muntada
militara e politica, sondern da vigl annò er fitg impurtanta per
igl commers. Ella intermediiva igl prinzipal trafic tranter la
Germania e l'Italia. Dagl taimp digls Romans era igl commers
tranter chesta e tschella vart dellas alps zvar anc pac sviluppo.
Igl trafic commercial sur igls colms grischungs sa concentrava
da chel taimp sen *vegn, ila, fretgs, vistgadeiras* e *robas* deco-
rativas.¹⁾ Igl Germanes davan persiva an barat *sclavs*.

Siva della decadenza digl reginavel roman òn aber igls
martgeas dell'Italia superioura, surtot *Milang, Genua e Venischa*,
antschet plangsia a floreir ed igl trafic tranter igl süd ed igl
nord dellas alps è nia véapi veiv. Igls pass grischungs èn da-
vantoss cuigl taimp da pi gronda impurtanza scu veias commer-
zialas, tgi scu veias da suldada.

Gl'è tuttaveia plausibel, tgi ena schi fundamentala midada
vegia gia las sias consequenzas er per las staziungs e seia
stada da considerabla muntada per igls possessours u inharents
dellas economias ruralas, tgi vevan pitia giò tschentanners sot
l'instituziung della veia imperiala. E facticamaintg è la strada
de Set, tgi era d'en taimp angal ena gravezza per tschertas
economias agricolas da Surses, davantada plangaplang la basis
d'ena nova branscha da gudogn per igl pivel dalla nossa val.
Igl esser viturign era ossa betg plé ena gravezza, mabagn en
retschartgea mastier e nous vasagn uscheia sa sviluppond plang-

¹⁾ Dr. P. C. Planta: „Die Bündner Alpenstraßen“, St. Gallen 1866.

sia ena nova organisaziung da transit, igls *cumegns digl port* u digl pass.

Duront igl antier taimp-da-mez e sez ainten igl taimp-nov, anfignan nò anturn l'anschatta digl XVIII^{avel} tschentaner era tar nous igl manar robas da transit en dretg privat. Angal tgitgi veva irto chel dagls sies vigls u acquisto el realmaintg, dastgeva sa partizipar ved la spediziung della marcanzeia da transit. Robas, tgi eran destinadas per l'atgna economia u per igl consum indigen, pudevan loancunter neir manadas da mintga vaschign.

Igls inharents digl dretg da conduceir marcanzeia reala sen la veia-soura furmavan seis fracziungs. Ins distingueva: *viturigns da Coira, viturigns da Clavenna ed attenents digls catter ports Lansch, Tinizong, Beiva e Bargiaglia*.

Igls *ports* eran ansasez navot oter, tgi ena assoziaziung digls vaschigns d'en circuit, igls cals possedevan igl dretg, ma vevan an madem taimp er l'obligaziung da conduceir tscherta roba da transit sen ena distanza limitada, c. v. d. dad en port an l'oter.

Las dus staziungs prinzipalas per igl commers sur Set eran da vigl annò *Coira* e *Clavenna*. Ainten chels dus martgeas sa cattavan las tgesas da spediziung, tgi ratschavevan las robas da transit per spideir ellas anavant agl lia destino. — Condueida niva la marcanzeia reala, sagond giaveisch dagl marcadant, *a drittura* u *sen roda*.

La roba a drittura niva manada dagl *madem* viturign dad ena staziung prinzipala an l'otra. Carger tala roba pudevan oravant tots oters igls viturigns da *Coira* e da *Clavenna*. Vevan chels fatg las sias tgargias, schi stavigl liber agls attenents digls ports da conduceir igl rest. — Igls viturigns, tgi manavan roba da drittura, nivan numnos *saumners da drittura* u *da strack*. Tar nous an Surses eran els ancunaschaints prinzipalmaintg sot igl nom „*chels digl stab*“. Els cargevan per ordanari betg angal en tgaval da somma, sondern en antier „*stab*“. Igl stab cumpigliava 7 u 8 tgavals. Seis da chels nivan cargeas cun sommas e sen igl 7 avel tgavalgeva igl viturign. Igl tgavalmanader purtava ainta culez la premaveira en sampugn e d'anviern ena tarmenta stgella. Veva igl saumner cargea igl sies stab e ratschet dagl speditour las brevs-fitgira, schi rantava el igls tgavals da somma vé d'en fist lung, vé digl uschenumno „*stab*“, tgi niva seglsuainter tatgea vé digl tgavalmanader. Era chegl tot

davanto, ed er anc fatg la duevla inspecziung, schi sa metteva igl viturign a tgavagl agl fidevel manader e dava antschatta agl savenz privlous viada.

Gliunsch anturn stursanavan e rabattevan ainten las an-tgernas dellas muntognas igls sungs senors digls scalots u dellas stgellas, tgi ornavan igls tgavals-manaders e plangplang, ma cun pè franc, marschavan las loschas caravanas dad ena staziung ancunter l'otra.

Tot sagond l'oura, tg' igl stab rivava tar ena staziung, ni-vigl fatg allò angal en pitschen pòs u piglia cutier per surnotg. Plé tgi 2 anfignan treis staziungs agl dé faschevan igls viturigns da somma betg. Da Coira a Clavenna e vizaversa niva la marcanzeia da drittura cundetga dagls saumners da Set an 2 u 3 deis.

En' otra moda da conduceir marcanzeia sur igls colms grischungs era la „*spediziung da roda*“. Las ballas da roda nivan manadas cun bovs angal dad en port an l'oter. Ainten mintga port vevan ellas da neir scargedas ainten la sosta e ramessas an mang digl sostier. Chel pasava las ballas e paeva, schi ellas nivan consignidas a taimp ed an urdan ainten la sosta, agl viturign la quota della fitgira, tgi crudava tiers ad el. 'En' obligaziung digl sostier u partischont era er da procurar, tgi la roba vigna manada anavant a taimp e chegl antras attenents digl conzernent port. Igls comembers digls singuls ports eran obliias da manar las robas, tgi nivan scargedas la seira ainten la sosta, dalunga l'oter dé anavant anfignan tar la sosta digl proxim port. La spediziung davantava da rodanca e da cò dareiva igl nom „*ballas u stucks da roda*“.

Sot talas relaziungs er' igl naturalmaintg necessari, tg' igls ports della madema lengia veivan suainter igls madems startets e seian er sottamess alla madema survigilanza.

La suprema survigilaziung sur della strada imperiala de Set è nida confidada giò bôt agl uestg da Coira. Parchegl èn er igls pi vigls startets conzernent igl transport della marcanzeia sen la veia-soura nias tschantos sé dagl uestg ansemen cun igls deputos digls ports. Igl pi vigl anc conservo startet da chella nateira datescha ôr dagl taimp digl uestg Ortlieb de Brandis, dagl onn 1471. En oter, da 1484, ¹⁾ cuntigna curt e libramaintg resumo igl suandont:

¹⁾ Archiv de Surses.

1. La marcanzeia reala, tgi reiva la seira ainten en port, stò neir messa lò ainten la sosta.

2. Vign ena tgargia betg splideida ainten igl taimp fixo, schi ò igl marcadant igl dretg da trer giu della paia digl sostier tottas speisas, tgi vignan caschunadas ad el u agl sies famegl an causa da chel retard.

3. Igl viturign, tgi cargia betg sot la sosta, perda igl dretg sen la fitgira e chegl an favour dagl marcadant.

4. Reservos èn an tots cass igls retards an conseguenza da malstampradas oras e da disgraztgas.

5. Niss en viturign incarico da ratschever e splideir ena tgosa e tralaschess el da far chegl, schi ò igl sostier igl dretg da conduer tala marcanzeia cun en oter viturign. Vess el da paer a chel daplé fitgira, tgi chegl tgi el ò ratschet dagl commerciant, schi è igl viturign negligent obliia da bonifitgier agl sostier igl supraplé.

6. Igl marcadant, tgi reiva igl amprem ainten igl port, stò er neir servia igl amprem. Ena prefarenscha òn an chel vers — essend usito uscheia da vigl annò — angal igls marcadants da s. Gagl, ainten igls dus ports *Beiva* e *Bargiaglia*.

7. Agl marcadant stat liber da lascher manar la sia roba a drittura u sen roda. Per la roba a drittura è el aber obliia da paer igl dazi vigl.

8. Capettigl, tgi attenents digls ports èn a Coira e tgi gl'è allò marcanzeia da drittura, tg' igls viturigns da Coira na vottan u na pòn betg manar, schi duessan igls marcadants surdar igl transport da chella an amprema lengia agls vaschigns digls ports.

9. Ainten mintga port ò igl marcadant da sbursar la fitgira per tot la sia roba.

10. Tgargias fatgas (stucks) stòn pasar 18 anfignan 20 reps.

11. An cass da duspettas e malancligenschas tranter igls sostiers ed igls marcadants òn las parts da dar satisfacziung agl uestg, agl cal vign er reservo igl dretg dad augmentar u schminueir igl cuntign digl preschaint startet tenor basigns.

Cugl taimp òn igls startets digl uestg Ortlieb, scu er l'istituziung digls ports sez fatg tras differentas midadas. I sò però betg esser igl noss pensum da s' infunsar cò pi detagleda-maintg ainten l'istoria digls ports da Set. Anzi, nous lagn pì tost ans cuntentar cun ena curta ponduraziung della buna-e-mala-schort digl *port de Tinizong*.

Oriundamaintg eran scu para angal ena part digls vaschigns da Tinizong an possess digl dretg da manar ballas da roda. Gl'era chegl en dretg privat. En documaint dagls 1581 ¹⁾ relatescha per exaimpel, tg'igl mastral Gion Clo Schaniel, Stattalter Giatgen Gironas, Tumasch Baselgia e Gudintg Gion Gianett vegian tgiso an noma da tots attenets digl port de Tinizong, vers varsacants vaschigns da Suagnign e da Tinizong, igls cals magnan sainza ni dretg, ²⁾ ni lubenscha ballas da roda. Igls tgisos òn rancunaschia d'aveir falo ed ampurmess da betg manar dacodanvé plé roba, tgi tocca sen roda. En cass sumigliaint è er ancunaschaint òr dagl onn 1666. ³⁾

Duront igl antier XVII^{avel} e numnadamaintg all'antschatta digl XVIII^{avel} tschentaner ò igl port de Tinizong gia da combatter cun grondas malampernevladats. Uscheia resulteschigl per exaimpel òr da documaints da 1641, tg'igl duanist da Tinizong, mastral Gira Scarpatett, seia da chel taimp parfign sto sfurzo da recorrer tar la leia della Tgadé, òr digl muteiv, tg'igls viturigns na levan betg paer igl dazi a Tinizong. Sen la dieta dagls 29 d'Otgover 1641 è la brev della duana episcopala ⁴⁾ a Tinizong nida renovada e confirmada da novamaintg. Nonobstanta a chella confirmaziung da part della leia, ò Tinizong sa catto giò igl onn 1706 òr digl madem muteiv plé u manc sfurzo da sarrar giu cun las otras pleivs da Surses en compromiss da suandont cuntign: ⁵⁾

1. Tots vaschigns de Surses duessan aveir dacodanvé igl dretg da sa partizipar ved igl conduer marcanzeia reala.

2. Igls dretgs da sostier u partischont, scu er chels da manar ballas da roda òn da circular scu igls oters uffezas sen las singulas pleivs, però cun l'obligaziung, tg'igl sostier vegia adegna dad abitar a Tinizong.

3. Tinizong paia 360 fl. (ca. 900 frs.) e salva per suainter igl dretg della sosta e digl dazi.

¹⁾ Archiv de Tinizong, mappa I.

²⁾ Igls planscheders òn fatg valeir, tg'els vegian cumpro u irto chels dretgs u er do per siva an barat bagns schaschants.

³⁾ Archiv de Surses, protocoll I.

⁴⁾ Ainten en documaint da 1571 vign relato, tg'igl uestg vegia lubia avant blers onns agl cumegn de Tinizong da ratrer dazi, cun la condicziung, tgi Tinizong mantigna per siva la veia commerciala. (Archiv de Tinizong.)

⁵⁾ Archiv de Tinizong.

4. Scu proprietaria digl dazi ò la pleiv de Tinizong da procurar adegna per buna veia.

5. Vess ena pleiv u l'otra da renunztgier sen igl dretg da conduer marcanzeia, schi è la pleiv de Tinizong obliida da ramplazzar tala pleiv.

6. Responsabla per totta roba da transit è ni la pleiv de Tinizong, ni chella tgi posseda gist chel mument la roda, sondern la tera de Surses scu tala.

7. La brev digls tschintg sagials, c. v. d. igl startet digl uestg Ortlieb de Brandis da 1484, scu er tottas otras brevs riguardo igl dazi de Tinizong duessan esser annulladas.

Tscherts puncts digl compromiss da 1706 paran d'aveir mano plangplang tar novas malancligenschas e duspettas, uscheia tgi las dus parts òn stuia sa convignir igl onn 1778 da novamaintg tar en patg da plé u manc madem cuntign.¹⁾

Igls dretgs de Tinizong, scu port privat, èn er chest'eda nias rancunaschias, ma taxos sainz'oter per dretgs cumulativs della tera de Surses. A Tinizong ègl nia laschea igl dretg digl dazi e della sosta, scu er igl dretg de pudeir tarmetter sen la futuras confarenzas digls ports della veia-soura en represantant. Pi anavant ègl nia stabilia, tgi las brevs adressadas agl port „Surses“ u „Tinizona“ vegian da neir mintgamai surdadas agl guia (Landvogt). Schispert scu el las ò ligeidas, vign igl guia a las rametter agl port de Tinizong.

Circa 60 onns pi tard, c. v. d. igl onn 1834, ò alloura igl cunsegl grond digl cantung Grischung simplamaintg dischmess igls dazis digls ports ed annullo per adegna igls dretgs e privilegis riguardo igl manar marcanzeia reala, adossond an madem taimp agl cantung igl mantignamaint dellas veias commercialas.

Sen tala, betg gist fitg noba moda, èn igls comembers digl vigl port de „Tinizona“ nias sprivos plangplang dagls sies dretgs, ma an madem taimp er daliberos dalla gravezza da mintigneir las veias.

Scu staziung imperiala romana e pi tard scu port cun dazi era Tinizong d'en taimp la pi ancunaschainta e prinzipala vischnanca da Surses. La noblezza indigena veva parchegl sa conzentro acò da moda, tgi nous vasagn anc relativmaintg tard

¹⁾ Archiv de Tinizong.

igl pivel da Tinizong dividia an dus classas da fitg grond contrast; dad ena vart gronda noblezza, da l'otra povra gliout plagn misergia e plé u manc tottafatg dependentia! Chel contrast sumeglia dad esser sto en tschert taimp parfign inchristian, essend tg'igls nobels partivan, scu la tradiziung dei, mianc la baselgia cun igls sies confrars pi povers.

Facticamaintg possedeva Tinizong pi bôt dus baselgias, egna de s. Fluregn ed egna de s. Plasch. La baselgia de s. Fluregn era chella digls povers e sa cattava, scu igls noss vigls rachintavan, pressapac lò, noua tgi stat preschaintamaintg igl foss da grascha da Maior M. Dosch. I vign savenz pretandia, tgi chella baselgia seia nida devastada dagl fi, igl onn dall'arsa gronda (1610 u 1611). Or d'en documaint da 1628 ¹⁾ resul-teschigl dantant evidentamaintg, tgi la baselgia de s. Fluregn existiva anc dachel taimp. Nous nign damai er strousch a sbagler, supponond, tgi las dus baselgias viglias da Tinizong seian nidas sbuadas pir siva da 1634, dagl taimp digl grond e nobel missionari capuziner, pader Franzestg Mareia da Vigevano.

Dalla tgaplota de s. Fluregn ègl ancunaschaint, tg'ella vegia obtignia igls 25 d' Otgover 1360 dagl cunsegl d' Avignogn ena brev d' indulgenza (pardung). Nonobstanta a chella favorisaziung, ò la baselgia de s. Fluregn aber tuttegna mai pudia concorrer cun chella de s. Plasch, tgi cumpara da vigl annò scu parochiala della pleiv de Tinizong.

Documentada è la baselgia de s. Plasch zvar pir ôr digl taimp, siva tgi la filiala de Surgôt ò giò gia sa statgea dad ella. Ainten en documaint pi vigl, c. v. d. ainten igl urbar digl ospiza da Set da 1390 ²⁾ vign fatg menziung della parochiala da Tinizong, ma sainza numnar igl sontg, agl cal ella era deditgeida. Tenor tradiziung era la baselgia viglia de s. Plasch chella digls „Niebels“. Ella stava sen igl madem post scu l' hodierna, ved la cala ins pò anc preschaintamaintg observar en pitschen tocchet miraglia antica. ³⁾ Las miraglias della baselgia viglia eran ornadas cun igls maletgs digls 12 apostels. Dagl taimp da pader Franzestg eran chels maletgs aber tottafatg defects, ⁴⁾ talmaintg

¹⁾ Archiv parochial de Tinizong.

²⁾ Dr. Fr. Jecklin: „Urbar des Hospizes St. Peter auf dem Septimer“, pag. I.

³⁾ Miraglia cunter igl carner!

⁴⁾ Archiv parochial de Suagnign.

tgi tscherts apostels eran inonoschabels. Or da chella baselgia viglia duessen er darivar las prinzipalas custevladats, tgi sa cattan anc preschaintamaintg an baselgia de Tinizong, uscheia sur tot las dus statuas de s. Plasch e s. Leza ed igl lenn della s. crousch, tgi ranferma — scu vign pretandia — parfign en toc della torta da Moises.¹⁾ L' hodierna baselgia de s. Plasch a Tinizong è nida biageida tras pader Franzestg Mareia da Vigevano e cun agid della missiung retica. Ella porta sur igl sies isch igl millesim 1647 ed è nida consacrada igl onn 1663.

Scu giò remartgea ò igl barung Beral de Wang vandia igl onn 1258 agl uestg da Coira er dretgs, tg' el veva ved las dus baselgias Tinizong e Riom. Igls De Wangs possedevan damai da chel taimp betg angal l' anterioura curt roiala ed igl casti de Riom, sondern er igls dretgs da fundatour dellas dus numnadas baselgias. Pussebel, tgi er chels dretgs, eran pi bôt dretgs roials. — Da taimp vigil era la fundaziung da baselgias sot circumstanzas en prezious mettel per angrondaneir l' antrada e la pussanza digls signours. Schispert scu la fundaziung davantava cun consentimaint digl uestg, eran igls bagns rurals digls appartenents e digls libers, igls cals faschevan adiver da chella baselgia, sottomess alla dischma (la 10 avla part della raccolta).²⁾ Dus terzas della dischma appartignivan agl fundatour. Muntava la dischma d' ena baselgia 3000 francs, schi obtigniva igl inharent digl dretg da fundatour damai 2000 francs. L' obligaziung da paer dischma furmava aber sot circumstanzas er en vigurous liom tranter igls libers digl circuit ed igl fundatour della baselgia u igl successour da chel. Gl' era igl liom da parochia, igl cal pudeva er sarveir agl signour feudal per

¹⁾ Daplé losoura confr. „Il Pelegrin“ XI., pag. 55/56.

²⁾ La dischma era ena contribuziung, tgi tots christifidevels, tant libers scu subdits, vevan da paer giu digl sies fons per sustignimaint della baselgia. Ella consisteva ainten la dischavla part della raccolta annuala da tot la tera cultivada ed era damai — cuntrara allas rensas — variabla. La dischma da garnezza (grang, seal, avagna etc.), da fagn e rasdeiv, da tiffels, da vegn e da sanc (gaglinom, nursas, portgs etc.) niva numnada la dischma gronda; chella da pomma, fava, glign, tgovan, mel e tscheira loancunter la dischma pitschna. — Tgé eminenta gravezza, tgi la dischma muntava per la nossa puraglia, sa mossa ord igl fact, tg' igl uestg ò gia impino igl onn 1375 la dischma d'Alvaschagn per la respectabla somma da 50 marcs, chegl è circa 4000 francs d' hodierna valuta.

far davantar plagnsia igls libers pours d'en circuit dependents dad el. — Sch' igls De Wangs possedevan igls dretgs da fundatur della parochiala viglia de s. Plasch u angal chels da fundatur della baselgetta de s. Fluregn, sa lascha betg errueir plé.

Dalla noblezza indigena, tgi era domizilieida a Tinizong duront igl taimp-da-mez, ègl surtot da numnar igls „*Niebels de Tinizong*“ ed igls *De Marmels*.

Dagls „*Niebels*“ rachintavan igls noss tats e basats, tg' els derivavan directamaintg da Roma ed eran possessours della *tor a Curtinatsch*.¹⁾ Els vevan dad esser peangs ed igls noss bungs viglets pratendevan d'anc veir via da mattatschs chels peangs cun sé tgapelas largias, neiras — tgapelas da fulets — tgittond ôr dellas fanestras stretgas della numnada tor.

Igls noss tats distinguivan tranter „*niebels*“ e „*nobels*“. Els schevan: Igls De Marmels, Baselgias, Scarpatetgs etc, eran er nobels, ma igls „*Niebels*“ eran anc pi nobels. — Facticamaintg paran igls *niebels De Tinizong* dad esser stos oriundamaintg cavaliers independents ed eran damai da pi nobla derivanza tgi per exaimpel igls De Marmels. Ainten en documaint da 1160²⁾ cumpara en tschert *Marquardus de Tinizong* an madem rang cun igls dus barungs Walter de Vaz ed Heinrich de Razegn. Diversas scritgiras, tgi dateschan ord l'amprema mesadat digl XIIIavel tschentaner fôn menziung d'en tschert *Albert de Tinizong*. Chel para dad esser sto igl pi capabel ord la familia digls „*Niebels de Tinizong*“. Gl'onn 1273 ò en *Ulrich de Tinizong* vandia alla clostra de Churvalda bietgs, tg' el possedeva a Coira ed igls 1319 e 1334 rancontrainsa scu testimoni *Marquart de Tinizong*, canoni a Coira. Acceptond l'opiniung da Mohr,³⁾ ègl anfignan ossa adegna nia supponia, tg' igls *De Tinizong* seian morts ôr duront igl decurs digl XVavel tschentaner. Chella presumziung è dantant foza, partgé 1529 vivevan anc nobels *De Tinizong*. Uscheia ò en *Andreia*, fegl de Dingpaffgessa (?) *de Tinizong* vandia ad Andreia de Marmels igl onn 1529 ena rensa, la brev martgea della cala è nida sagialada

¹⁾ Chella tor sa cattava circa allò, noua tgi stat preschaintamaintg la mia tgesa paterna. Ainten igl pro sot la nossa tgesa vainsa discuert anc avant pacs onns en toc digl fundamaint dall' anterioura tor de Curtinatsch.

²⁾ Mohr: Cod. Dipl. I, pag. 188.

³⁾ Mohr: l. c., pag. 207.

dad en tschert *Sylvester Claus de Tinizong* e chegl cun igl sies agen sagial. ¹⁾

En er igls *De Tinizong* betg morts ôr giò duront igl *XIVavel* tschentaner u pac dei siva, schi èn els siva da chel taimp tuttegna betg stos plé bungs — scu para — da star a pêr cun otras familias noblas, surtot betg cun igls *De Marmels*.

Residenza digls cavaliers **De Marmels** era oriundamaintg igl casti de Murmarera. Ena lengia da chella familia para dantant dad esser sa ratratga giò bagnbôt a Tinizong, noua tg' igls De Marmorera possedevan ed explotavan anturn 1338 ²⁾ las minas da fer sen Colm da Bovs ed an Val d' Err.

Fitg probabel abitavan tscherts nobels *De Marmels* giò da chel taimp a Tinizong. Franc ègl, tgi la descendenza digl cavalier Andreia de Marmels, igl cal cumpara ainten igl menziuno contract da 1338 scu part prinzipala, possedeva anc 1530 tgesa e fons a Tinizong. ³⁾

Egn digls pi importants omens ord chell' activa e pussanta lengia è sto sainza dubi „*Conradin Stelzfuß*“, uschénumno, parchegl tg' el purtava ena tgoma d' lenn.

Documento antupainsa „*Conradin Stelzfuß*“ per l' amprem' eda ainten en patg amicabel, tg' el ò saro giu cun en tschert Hans Buser, cun igl cal el stava an duspetta perversa dad en' irta. — Igl onn 1473 ò Conradin de Marmels acquisto dagl cont Gisep Niclo de Zollern-Sigmaringen igl signeradi de Razegn (las vischnancas Razegn, Bonadoz, Domat e Felsberg) cun Tenna e Sursaissa-tudestga, totantot per la somma de 7000 ranschs. Da part digl vendader ègl nia reservo igl dretg da ratratga. Tras la numnada compra è Conradin de Marmels davanto en veir dynast. Catter onns pi tard ò Rudolf Ringg de Taxstein vandia agl noss Conradin la mesadat della punt de Fürstenau, ed igls 9 de Favrer 1491 ò igl uestg Ortlieb de Brandis dotto ed incarico el cun igl uffeza da marschal sur dellas clostras Tgazzas, Faveras e Muster. Conradin de Marmels era ossa quasi en prezza ainten mez la republica retica. Ainten la sia qualidad scu signour de Razegn ò giuncher Conradin sagialo duront igl davos dezeni digl *XVavel* ed all' an-

¹⁾ Archiv parochial de Cünter.

²⁾ **Grisch A.:** „Ord l' istoria dellas minas da fer e mangan de Tinizong“, Ischi, Annada XV.

³⁾ **Il Pelegrin XI.**

tschatta digl *XVIavel* tschentaner diversas brevs da rensa, tgi vischigns da Domat vevan perscretg alla clostra de s. Niclo a Coira. Tenor igl urbari da 1515 era er giuncher Conradin de Marmels sez debitour alla numnada clostra en tschains annual d'en fond denar giu da bagns schaschonts a Murmarera e giu dad en bagn a Tinizong, numno „Praw de Ruwyna“ (Pro de Ruegna). ¹⁾

Vers la fegn digl *XVavel* tschentaner òn las relaziungs tranter igl Grischung e l' Austria sa stgirento véaplé. Igl antier ager da Maximilian mussava, tgi chel imperatour tendescha da realisar igl vigl plan digls Habsburghers e da voleir turnar a sa patrunar dallas anteriouras possessiungs e dagls anteriours dretgs tgi la tgesa d' Habsburg veva an Svizzra. La sia meira era da sottometter en' eda per adegna igls Confederos e la libra Rätia sot igl scepter dall' Austria. — Schibagn tranter igls Confederos, scu tranter igls Grischungs rigiva parchegl gronda inchietezza. Giuncher Conradin de Marmels veva dobel muteiv lotiers, siva tg' igl imperatour austriac ò anc gia acquisto igl onn 1497 dagl cont De Zollern igl dretg da ratratga riguardo igl signeradi de Razegn. Ma ni las relaziungs tranter el ed igls Habsburghers ni igl fact, tgi Conradin era nò pi vigl e purtava ena tgoma d' lenn, òn pudia comover igl noss valerous guerrier da star chiet e ratratg u zond d' az pattar cun l' Austria. El ed igls sies dus fegls Hans e Rudolf òn samess an disposiziung e sarvetsch della patria grischunga e sa distingua antras gronda valerousadat e curasch ainten la gloriosa battaglia della Tgalavagna. Conradin Stelzfuß ò funcziuno duront chella ghera scu amprem tgipitona dall' armada della Tgadé. — Sperond da torsa anc pudeir evitar igl schmanatschond privlous e sanguinous combatt, òn igls Grischungs — scu Campell rachinta — tarmess igls 10 de Schner 1499 ena deputaziung tar l' armada imperiala, tgi era campada a Glurns. Alla testa da chella deputaziuug stava Conradin Stelzfuß. Igl inimei ò ratschet igls Grischungs cun beffas e schond: „Vous tups cartez da saveir manar ghera ancunter igl imperatour, igl cal savess az lascher schmardatger giò tras la sia servitet; sen tgé forsas e sen tgé agid biagez vousoters tups?“ Cun ferma e seriousa vouch rasponda sen-

¹⁾ **Dr. Fr. Jecklin:** „Zinsbuch des Prediger-Klosters St. Nicolai in Chur vom Jahre 1515“, pag. 46.

chegl Conradin de Marmels: „Ancunter nossa viglia vez vous sfurzo nous tar chesta ghera, nous sa fidagn sulettamaintg sen Dia e speragn da — schibagn tgi nous ischan angal en pivel da simpels pastours — resister cun igl sies agid alla forza digl imperatur e da schurmager dalla vossa crivadat donna ed unfants.“

Varsacants onns siva dalla gloriousa victoria della Tgalavagna ò giuncher Conradin Stelzfuß cumpro igl signeradi de Haldenstein e surdo chel agl sies fegl Rudolf, duront tgi Hans è davanto igl successour da sies bab ainten igl signeradi de Razegn. Fitg prubabel è Conrad Stelzfuß mort anturn igl onn 1518. Circa 10 onns pi tard òn igls sies dus fegls alloura vandia agl cumegn de Tinizong l' alp d' Err, la cala els vevan irto da sies bab. Vandond la sia part ò Rudolf reservo agls signours De Marmels ed alla sia descendenza, tgi niss per cass ad abitar a Tinizong e tigneir allò móvel, igl dretg da pudeir carger chel ainten l' alp d' Err gratuitamaintg e chegl er, schi na fiss betg gist la sia roda. Igl onn 1530 possedevan damai igls cavaliers De Marmels indubitablamaintg anc tgesa e fons a Tinizong, ma els abitavan da chel taimp betg plé allò.

Sererhard ed oters scribents rachintan tgi aglmanc ena part bietgs digls De Marmels seian nias davastos dagl fi igl ònn dall'arsa gronda (1610 u 1611). Da chel taimp era la lengia directa da Conradin Stelzfuß giò mort ôr (1596) e la sia facultad eida vé sen igls De Marmels sursilvans, derivonts da Gion, frar da Conradin. Antras maridaglias eran igls De Marmels sursilvans da Lugnezza parantos cun igls Montaltas e dacò dareivigl forza er, tgi nous antupagn pi tard an Surses en „Landvogt“ Ulrich de Montalta (1692), igl fundatur della capaloneia da Tinizong.

La tgesa paterna digls De Marmels da Tinizong era tenor tradiziung, l' anc existentia (renovada) „tgesa de Capiten“. ¹⁾ Damaneval da chella sa cattava pibôt ena tgiminada, c. v. d. ena sort tor. Anturn igls 1838 ò ser Vincenz Dosch laschea renovar chella tgiminada e biagier ord londer l' hodierna tgesa de Caspar Plaz p. m.

¹⁾ Preschaintamaintg proprietad della figliolanza de tgipitona Leza Dosch p. m. — Scu davosa venerabla memoria digls nobels De Marmels posseda la baselgia da Tinizong anc en tgaesch da rom surduro. Igl pè da chel tgaesch è orno cun la voba digls De Marmels-neirs (lengia sursilvana [Muoth]) e cun chella digls De Sax.

Ultra digls De Marmels dombran prinzipalmaintg *igls Deduals*, *igls Schaniels* ed *igls Spegnas* (Spinetsch) tar las pi viglias schlatagnas da Tinizong.

Igls Deduals ed igls Schaniels possedevan dagl taimp digl uestg Hartmann de Werdenberg-Sargans (1388—1416) e prubabelmaintg giò dadei avant bagns privats (fons alloidal, c. v. d. agen) a Tinizong.¹⁾

Duront tg' igls Deduals òn sa partizipo veivamaintg ved la veta politica da Surses, uscheia tgi nous rancuntragn betg da manc tgi 5 dad els incaricos cun la dignitad da guida della tera (Landvogt), èn igls Schaniels e per magiora part er igls Spegnas adegna stos pitost ratratgs. Igls Deduals, igls cals èn rivos an Surses prubabelmaintg scu ministerials digls De Vaz, eran aglmanc siva digl *XVavel* tschentaner an possess dad en agen sagial. Pussebel ègl, tgi er igls Schaniels ed igl Spegnas seian invasonts ôr digl taimp della grondas colonisaziungs dellas contradas dasperas igls pass alpins (*XIIIavel* tschentaner)! Tar la schlatagna Schaniel da Tinizong dombra er igl pietous passionist, frar Giatgen de s. Alois, igl cal è naschia a Tinizong igls 3 de Mars 1714 e mort an conzet da sontg a Celere (Italia), igls 14 d'Avost 1750.²⁾

Dellas ulteriouras schlatagnas da Tinizong, tgi òn giuia duront e siva digl *XVIavel* tschentaner ena respectabla rolla, èn surtot da numnar igls da Tgamatga, igls Gianets, igls Maleras, Durbants, Duschs ed igls Doschs.

Bandunond las davosas tgesas della vischnanca de Tinizong sgola la nossa îglida dad en cantung an l'oter e fò — sumigliaint all' evla famantada — la ronda sur spazzadas gòts e pastgiras ôr, véasé ancunter las tschemmas grischas ed alvas dellas massivas muntognas digl noss conturn, sé vers chels veirs gigants plagns variaziung. Anviern e stad, premaveira ed aton, legreia e tristezza, daletg e schnavour porschan chisé l'egn l'oter igl mang e rendan chels salvadis usché serious e dubious, tg' igls noss îgls sa sbassan bagn gugent puspé per contemplar igl frestg verdign, tgi ornescha la sola della val.

Mievel e ruassevel sa storschan cò tras la prada l'innocenta „Gelgia“ ed igl sies nosch cumpogn, igl „Ragn d'Err“,

¹⁾ Muoth: „Ämterbücher“ ed „Il Pelegrin“, XI, pag. 95.

²⁾ Confr.: „Il Pelegrin“, XV, pag. 175/176.

igl cal ò caschuno alla vischnanca de Tinizong igl onn 1888 gronds donns e numerosas angoschas. La prada da Sottor porta anc ossa tschò e lò trestas restanzas ôr digl taimp, siva dagl cal igl Ragn d'Err sa unescha pir dafor igl „punt-grond“ cun la Gelgia. La riva da tottas dus avas è per magiora part surtratga cun ogra e saleschs. Tranter la figlia e las frastgas da chels tgaglioms ôr rasunga e starsunga ena dolscha ramour, la cala s'accordescha da taimp lartg anc cugl tschivlem digls urezzas, igl murmagnem digls gôts, igl cant digls utschels ed igl bisem da mellas e mellas insects tar en amparnevel concert. Tot chegl è cungia cun dolscha savour da flours e largias (Pflanzensäfte) e duront, tg'igl vigurous ozon regenerescha igl noss sanc ed augmantescha las nossas forsas, sa profundan igls noss partratgs véaplé ainten igls misteris della grondiosa nateira.

Sainza sa corscher antrainsa uscheia ainten en'antgerna da muntognas, nous rivagn „*allas punts*“, ¹⁾ tar la riva digl furious Ragn d'Err. — La veia sa storta per muntar séadaint vers la stretga de Rona.

Avant tgi rivar tar chella, vainsa nous occasiung da contemplar anc en'eda gl'antier Sotgôt, da Tinizong anfignan ôr Ansom-Burvagn, scu er da far ena curta excursiung an val d'Err.

Igl punct, tgi porscha a nous chella stupenta vista, sa nomna „*Windeck*“ ed è egn digls pi remarcabels lias an Surses. — Bagn nagliour utro sa spleia davant nous schi cler e caracteristicamaintg igl plan sublim, suainter igl cal la divina Providenscha ò stgaffia la nossa val, scu gist acò.

Tras prada verdagionta vasainsa sa storschond e tschalatond la mievla Gelgia. Igl sies letg è zvar pac profond, ma repraschainta tuttegrna la tgavorgia la pi bassa è damai la veira hodierna sola della val Surses. Dad ena vart e da l'otra dad el sa dolzan terrassas, tgi eran sez d'en taimp navot oter tgi letgs d'en grond fluss. L'amprema, e damai er la pi giovna da chellas, vign furmada dagl fritgevel plang, tras igl cal la Gelgia sa storscha ozandé. La sagonda, migler caracterisada terrassa, schea ca. 40—60 meters pi ot e porta preschaintamaintg fritgevels pros ed èrs scu er las treis vischnancas *Tinizong*, *Suagnign* e *Cunter*. Er chella sarviva d'en taimp per letg ad en'ava correnta, tgi

¹⁾ Confr.: Decurtins l. c., „Igl giat dellas Punts“, pag. 668 e la streia de Tinizong, pag. 669.

sa tirava per gronda part da Planeiras giuadôr vers la val digl Ragn. Plangsia ò l'Alva (Albula) schmaglea tras la stretga digl Schyn e do agl Ragn de Surses ena nova direcziung, scu er plé pandenza e forsa da sbassar igl sies letg. Igls vadretgs òn sa schminuia véaplé, las vals sa svido e las avas currentas sa tratg ansemen laschond anavos deserts da gera e savlung. Cugl taimp òn chels deserts antschet a schisdar e purtar ervas, ttaglioms e plantas. Els òn sa mido da manira, tgi gl'èn stos véaplé adattos per dar albiert a biestga ed a gliout.

I fiss dantant totaveia falo da leir considerar la nossa val simplamaintg per ena tgavorgia erodeida dad avas. Anzi, igl plan della sia stgaffiziung e sviluppaziung è bler pi grondious e complitgia! Uscheia documanteschan p. ex. las blottas creplas da Dolomit digl Piz Mitgel e digl Piz Toissa, ¹⁾ tg'igl noss antier conturn seia sto cuato d'en taimp d'ena mar e tgi tscher-tas parts dad el vegian sa sbasso, otras sa dulzo. — Er igls glatschers, tgi òn amplania ôr pi tard Surses e las sias vals lateralas, n'òn betg amblido da lascher anavos fastetgs e par-detgas dagl sies operar.

Ma sez siva tgi la mar ò gia sa svido, siva tg'igls glatschers èn stos tschassos anavos sen igls salvadis alpins, siva tgi las avas òn sa tratg ansemen e fatg lartg ad en flor vivent, siva tg'igl scalet della nossa val è sto furmo complettaintg ò chella anc sa mido. Gea, anc ozandé sa meida la sia configuraziung — schi er angal plang — ad en sa midar. Avs, lavegnas e boas splaneschan mots ed ampluneschan oters, sbassan e furman novas vals lateralas etc.

En betg manc agreabel ed instructiv maletg, tgi chel, igl cal nous pudagn contemplar an derigiond igls noss îgls dalla val giuadôr, porscha a nous da „Windeck“ u migler detg dagls „Plazs“ anôr, la val d'Err, cun igls sies dus interessants pizs: la Pizza Grossa ed igl Piz Furò u Piz d'Aela. Tgitgi ò gist igl cletg da caminar a dretg taimp ed a dretgas ouras sé digls Plazs, pò contemplar da coanôr, scutg'igl suglegl matutin tar-metta igls sies radis tras l'ala d'crap digl Piz d'Aela. — Per igl îgl verso è la remarcabla rosna, tras la cala chegl davainta, vesibla da tot taimp. Ella era giò ancunaschainta agls noss

¹⁾ Riguardo la furmaziung da chel interessant Piz confrontescha tar Decurtins l. c.: „La val Surses e la sia vegetaziung“, pag. 539—557.

babungs, la fantascheia digls cals n'ò er betg tralaschea da declarar, sen tgé moda tgi chella misteriousa rosna seia nida furmada.

Agls noss perdavants porschevan las muntognas anc nigns daletgs. Anzi, igls salvadis alpins eran per els angal lias da tema ed angoscha, asils da balarots, striunems e noscha-spierts. Sen chels sgarschevels deserts tignivan — tenor la sia opiniung — igl diavel e la sia suite igls sies cumplots, sa divertond e sa cuglianond.

Uscheia ègl er succedia, tg' igl diavel ed igl sies sozi, igl oraspivel (Eulenspiegel) òn s' antupo en stupent bel dé de September sensom igl Piz Toissa. — Tras la val Surses tirava ena mievl' aria, e la puraglia era dapertotavant fatschantada cun far rasdeiv. Scu tschumbottas d' or targlischivan las speias balantschontas digls êrs da garnezza, duront tg' igls sems ni schischlas digls tiffels pandevan ved la tgaglia scu grossas ivas. Tot era usché attractiv, tg' igls dus noschs òn sa resolvia dad eir a val e racoltar per agen adiver igls dus pi plaschevels êrs. Els òn tschernia ôr dus êrs ed èn siva ias a bass. Rivos tar igl êr da tiffels, dumonda igl oraspivel agl diavel: „Cala part della raccolta giaveischas, chella soura u chella sot?“ Vasond igls amurevels bardungs, tgi pandevan ved la tgaglias digls tiffels, rasponda igl nosch: „La part soura“. Tots dus, bagn cuntaints uscheia, òn sa mess ved la lavour. Igl oraspivel sgriffilava ôr sot tera véapi bels tiffels, uscheia tg' igl diavel ò bagnspert sa curschia dad esser angano. El ò dantant sa retignia e suprimia la sia gretta, sperond da pudeir revanscher bagn dalunga chella cuglianada. — Schino la raccolta digls tiffels, vòn igls dus amplosters vé sen igl êr da grang. Igl oraspivel dumonda puspé agl sias cumpogn, cala part, tg' el giaveischa per sasez. Pansond da revanscher la cuglianada, rasponda igl diavel curtamaintg: „Chella sot“. Antschetta la raccolta vei aber igl mamaluc dad esser puspè angano! El scumainza a far ramproschas agl sies cumpogn, sa grittintescha véaplé, catschond vé sen igl sies subdit îglidas schi fulminantas, tgi chel ò catto per migls da sa far ôr digl pulver e lipar da val d' Err séadaint. Vasond chegl, tschiffa igl diavel cun la sia tschatta grossa en tarment crappung, fò en per horrents saltungs e largia igl balung siva igl sies anganader. La meira è dantant betg stada bunga ed anstagls tutgier igl oraspivel, è igl balung sfundro

tras l'ala d'crap digl Piz d'Aela. An largiond igl balung, è igl diavel sez do per teislung e chegl cun schi gronda vehe-
menza, tg'el ò laschea anavos ainten en crap da granit las
nodas digls sias schanugls ed ainten en balung da schiefer-verd
igl modal della sia testa. Igls dus craps cun chellas nodas sa
cattan anc ossa dasper la veia viglia d'Err, betg dagliunsch
della punt da Demat. Facticamaintg sa trattigl cò da craps,
erodias antras la vigour dall'ava digl glatscher, tgi amplaniva ôr
d'en taimp la val d'Err, dad usché numnos mulegns-glacials.¹⁾

La Val d'Err, egna dellas pi impossantas vals lateralas da
Surses, s'estendà an furma da graziosa curva da Tinizong
anfignan aintase tar igl immens vadretg, tgi sparta Surses dalla
Val Bevers. Ella è buldanza treis ouras lunga ed era d'en
taimp per gronda part abitada sur tot onn. Preschaintamaintg
rancontrainsa aber schibagn acò scu ainten las sias vallettas late-
ralas, Tigiel e Val Demat, angal aclas, circumdadas dad en pitu-
resc conturn è vivazitadas da taimp lartg dad ena stupenta flora.
— Ainten l'alp d'Err e sen Colm da Bovs niva expluto pi bôt
crappa da fer e da mangan, scu er g-lera da solper e da rom.
An conexiung cun chellas minas stattan er igl nom tudestg
„Windegg“ u migler detg „Windeck“ (Pro la veia) e las ruignas
digls catter bietgs giun igl plang sot Windegg.²⁾

Passos la tgesa de *Windegg*, sa fora igl nos stradung
bagndalunga ainten igl gôt della „Bova-gronda“, la cala è tenor
tradiziung rotta giu anno 1580, igl onn dell'apparaziung da
Nossadonna de Ziteil. An conseguenza da chella catastrofa è
sto gravo l'antira prada da Sotrona, Sottor e Sotbaselgias. L'ava
e la grava rivavan anfignan segl *Crap-ruegna*, igl granit gross,
dasper igl begl da Ruegna.³⁾

¹⁾ Riguardo igls mulegns-glacials confr.: Dr. Chr. Tarnuzzer, „Die Gletschermühlen auf Maloja“ (Coira 1896).

²⁾ A. Grisch: „Ord l'istoria dellas minas da fer e mangan de Tini-
zong“, Ischi, Annada XV, pag. 39.

³⁾ Possa esser spargnea alla nossa val per adegna ena sagonda
sumigliainta catastrofa, prinzipalmaintg er per cass, tgi vess da reuscheir
agl modern capitalismus dá tranfumar, angal muord cueida dad ôtas
dividendas las paleis de Rona an en lai artificial, *sainza stueir prestar ôra-
vant suffiziainta garanzeia reala u personala per tots donns*, tgi vessan bôt u
tard mai da neir caschunos an conseguenza da chella interpresa. Ampur-
mischungs scretgas sen palpira èn anc nigra garanzeia, essend tgi so-
zietads privatas sòn e pòn eir d'en dé an l'oter scuziung, numnada-

Davains la „Bova-gronda“ sa stranschan las muntognas anc pi fitg, per furmar la sumbrivanta *stretga de Rona*. — Ma siva en bung cart d'oura da viada sen *terragn pitost muaditsch*, vòn las muntognas puspè egna ord l'otra. Davant nous sa dera-san ena stupenta planeira da prada verdagionta ed ena sponda ornada cun tgesas e clavadeiras. — Nous ischan rivos sen l'otezza da circa 1412 meters sur mar, agl **Rievan**, tar la sava da Surgôt.

Igl clima è acò considerablaintg pi criv, tgi an Sotgôt ed adumbattan spionagnsa acò parchegl siv'igls plaschevels rotschs tgliedas da coller e las extendeidas nitscholeras, tgi cir-

maintg cura tgi catastrofes improvistas vessan da sistar per onns òr las dividendas! Mintga loial carstgang, tgi è er angal mez ancunaschaint cun igl terragn dellas „Bovas“, della Tscheppa e de Tscharnoz vign a rancanoscher alla part inferioura da Surses igl dretg, la nezessitad, gea sez, l'obligaziung da pratender palpabla garanzeia per cass d'eventualas catastrofes, avant tgi stueir lascher metter an privel e cotras sbassar la valetta digls sies bagns schaschants, angal an favour d'azionaris esters. Cattan las nossas autoritads cantonalas, tg'igl interess general pratenda propa da metter tanta prada cultivada sot ava, faschond nescher per otra inviabel privel, schi ègl francamaintg *navot oter tgi dretg e gist, tg'igl general, an favour digl cal igl singul ò da lascher metter an privel igl sies agen, d'acclera oravant da surpiglier solidaricamaintg totta responsabilitad* per igls donns, tgi savessan neir caschunos an conseguenza della numnada interpresa. Cotras niss impidia, aglmanc per part, *igl sbassamaint della valour reala*, d'ena considerabla massa d' fons e d'en grond domber bietgs (a plé privels, tgi bagns schaschants en sottamess, manc valour reala òn els) ed an madem taimp er procuro e siero, tgi las nossas generaziungs successeuras na vegian betg forsa dad esser dependentas en bel dé d'almosnas e dalla caritad publica. Igls vaschigns, tgi peglian la veta da part seriosa, èn franc schi nizevels comembers digl stat, scu chels tgi fon all'an-gronda, laschan creditar bravamaintg, forsa parfign pansond, tg'igl staat vegia an cass nezessari, el l'obligaziung ed igl interess d'igls gidar, òr dalla boglia! Agls herox, tgi vottan dar da creir agls pregiudiziias e donnageas, tg'igls lais artificials dad ozandé portan nign privel, seigl angal remartgea, tgi an lez cass dovran las nossas autoritads cantonalas, las calas òn para lia, tgi la proiectada interpresa conzernent l'exploataziung dellas forsas della Gelgia reiva vé aintan igls mangs d'en tschert rentg da privats previligias, dovra an chel cass tantdaplé avoir nign scropel *d'adossar l'antira responsabilitad* per eventuals donns, agls cals la sozietad previligeida na fiss betg bunga da sottisfar, *agl cantung*. Sursetters, tgi painsan da Sursetters, stòn tenor mia persvasiung, pratender chegl catagoricamaintg e betg lascher metter en sulet crap atravers per fermar en *schì immens sgulatsch d'ava* an mez Surses, avant tgi na seia betg presto duevla e veira garanzeia per tots donns, tgi savessan nescher an conseguenza da tala interpresa.

cumdeschan e vivaziteschan an Sotgôt la prada da tgesa, e pardeir adumbattan er siva êrs da tiffels e da garnitsch. Angal darar rancontrainsa dagl Rievan anaint sen sponda suglialeiva, an lia reparo della beischa, en êret da tiffels, da grang u d'avagna. Er suonda, acò sen la prada da tgesa per igl solid immediatamaintg igl gôt.

Da part vers gl'orient surteira chel l'antira sponda, pardeir ad egntigneir, anfignan sèn l'otezza dall'alp digl Plaz. Sur las tschemmas da pegns e tievs ôr sa stenda *la Falotta* cun la sia caratteristica fugna, la cala inditgescha igl passaggio vigl da Sotgôt an Flex. Dafor igls grogns della Falotta sa catta l'avagna da mangan digl Plaz, la cala consista, scu chella da val d'Err, ôr da psilomelan (Hartmanganerz) e pyrolusit (Weichmanganerz). Schibagn igl mangan da l'alp digl Plaz, scu chel da Parsettans an val d'Err schea ainten schiefer-quarzinous (Kieselschiefer, Hornstein) ed è maschdo cun tal e cun quarz.¹⁾

Da vart dretga da nous, c. v. d. vers gl'occident, sa dolza igl *Piz Spegnas* e davos chel igl *Piz Arblatsch* cun igls sies impossants clutgers e la sia caratteristica tgavorgia, tgi è la gronda part digl taimp amplaneida cun neiv. Plé vers mesanotg sa sviluppescha alloura igl *Piz Arlos*. Agl pè digl *Piz Arblatsch* antscheva la *val Tscharnoz*, tgi sa stenda noagiu tranter igl *Piz Spegnas* ed igl *Piz Arlos* per sbuccar scu stretg livinavel, betg dagliunsch digl Rievan, ainten la verdagionta planeira dellas „*Paleis de Rona*“. Ena pitschna tgaplotetta, pustada d'asper igl furious ual da Tscharnoz ed alla bucca della numnada valetta, fò attent nous sen igl privel, tgi schmanatscha dagls ots noagiu e serva an madem taimp scu regordenscha dad egna dellas anteriouras fracziungs della viglia pleiv de Tinizong, della vischnanchetta de *Livizung*.

Livizung ò dad esser sto d'en taimp belabagn populo ed era all'antschatta digl davos tschentaner per part anc abito²⁾

¹⁾ Scu minerals accessories ranferma la nossa crappa da mangan er hämatit (Roteisenstein) e magnetit (Magnet Eisenstein). Pur vignan chels 2 minerals aber betg nonavant sen terratori de Tinizong, ma bagn limonit (Brauneisenerz), igl cal sa catta anseman cun la g-lera, da solper e da rom ainten l'avagna viglia da Colm (Tinizong). Comm. dagl mies amei, Sigr. Prof. Dr. Chr. Tarnuzzer. An chel sentimaint ègl er d'interpretar l'introducziung della nossa lavouretta titulada: „Ord l'istoria dellas minas da fer e mangan de Tinizong“, Ischi XV.

²⁾ J. A. v. Peterelli: „Beschreibung des Hochgerichts Oberhalbstein nebst Stalla“, Der neue Sammler, Jahrgang II, pag. 448.

sur tot onn. La furiosa ava da Tscharnoz e continuadas bo-vas òn aber mulesto, turmanto e donnagea igls abitants da Livizung talmaintg, tg' els òn sa ratratg véaplé da vart dretga della Gelgia e piglia successivamaintg domizil sen la sponda suglia-leiva digl *Rievan*. Livizung è svania ed igl sies nom veiva angal plé anavant ainten la detga ¹⁾ e l'istoria. Scu davos abitants da Livizung nomna la detga dus familias ôr dellas schlatagnas *Plaz* e *Colet*.

Da dus frars cun nom *Andreia* e *Martegn Plaz* vignigl rachinto, tg' els eran da sies taimp igls prinzipals pours da Livizung. Martegn, igl frar vigl, fascheva angal agl pour; Andreia loancunter er agl viturign. El manava cun igl sies tarment bov ballas da transit da Lansch a Beiva e vizaversa. Ena seira era igl noss viturign fitg an retard. Rivond agls Fops de Rona, santa el a batter giu Tinizong las dodesch. Per betg profanar la Dumengia, ò el immediatamaintg statgea igl sies bov dalla tgargia e laschea chella anavos agls Fops. Igl Glindasdé dumang è el alloura turno allò per la sia tgargia.

Schibagn tgi' igl noss viturign Plaz era en om pitost flegmatic ed era bung da durmeir 24 ouras sainza sa dasdar, ò el para tuttegna gia mois da maridar. Per consorta ò el tscharnia ôr ena feglia da Tina Poltera dagl *Rievan*. Volend far loter dé nozzas, s' ancorscha igl spus pir la seira tard, tg' igl manca anc igl libroc. Curt dezidia e suandond alla buna devisa: „*sez filo e sez tessia dat igl pi bel vistgia*“, ò igl noss cumpogn sa mess anc lezza seira a fabritgier igl sies libroc ôr d'en toc teila da tgesa. Alla fegn ò Plaz anc orno igl sies nov rap cun batungs de tgirom, igls cals el veva mademamaintg stampo nò sez. — Uscheia è igl dé dallas nozzas sto bagnspert cò. Martegn ò cumpagnea sies frar tar la spusa agl *Rievan*. Sen veia tar la spusa òn igls dus frars Plaz aber gia da traversar en ual. Fashond chegl, è igl spus bristgia ôr e crudo cun igl pè dretg ainten l'ava. Igl frar Martegn interpretescha chel accident per ena noscha ansagna e supplitgescha Andreia instantamaintg da betg maridar la feglia da Tina Poltera. Igl spus n' ò dantant betg lia renunztgier sen la sia spusa. — Ma varda, pacs deis siva las nozzas ò la criva spusa banduno igl sies om ed è fugida agl *Rievan*. Igl malampatgea om ò senche gl plans tar la

¹⁾ Dr. Decurtins l. c., pag. 671.

cumpagneia digls mats, igls cals òn tenor vigl usit tschartgea sé la giovna donna e mano ella — accompagneda cun musica da sampugns — anavos tar igl sies om. Alla spusa sez niva tar talas occorenzas punto a culez igl pi grond sampugn, tg'ins possedeve an vischnanca. Igl discomat e la malascha digls mats ò Andreia Plaz gia da recompensar cun gromma e castognas!

Scu an oters lias pitost isulos e privlous, uscheia tignivan las streias — tenor l'opiniung digls vigls — er a Livizung da taimp an taimp las sias redunanzas. En'eda òn er igls dus frars Plaz gia d'aveir santia ena rotscha d' streias, tgi clamavan ad en' otra da muantar la bova e far eir sot Livizung. Ma la streia isolada raspundeve: „Ja na poss betg, partgé gl' òn giginò igl tampratsch da Nadal.¹⁾

Prubabel da blier pi vigl datum, tgi Livizung è la *fracziung* (Hof) **Rona**, tgi appartigna anc preschaintamaintg tar igl cumegn politic de Tinizong. Chella vischnanchetta possedeve giò igl *XVavel* secul e forsa anc dei avant la sia atgna tgaplota u baselgetta, deditgeida a s. Glinard. Igl onn 1474 era en tschert giuncher Giuli de Marmels guia della tgaplota de s. Glinard a Rona. Pi tard (1648) è — scu las plés dellas tgaplotas (baselgettas) an Surses — er chella de s. Glinard nida ramplazzada antras ena pi gronda e pi moderna, tgi era anc avant curt taimp ena filiala della baselgia de s. Plasch a Tinizong. An conseguenza d'en decret da dismembraziung òn sa sviluppo igl onn 1907 perversa dalla baselgia de s. Glinard e s. Antieni a Rona (fracziung politica de Tinizong) grondas malparegnadats e deplorablas duspettas tranter igls vaschigns digls dus cumegns politics Tinizong e Rona (Rievan). Chellas duspettas èn per part stadas accompagneidas dad evenimaints, tgi vignan er pi tard anc ad interessar igls scrutinatours dall'istoria culturala digl pivel de Surses e digl Grischung.²⁾ — Igl onn 1846 è la nossa fracziungetta Rona nida per part intschendrada.³⁾

¹⁾ Confr. tar **Decurtins** l. c., la detga Nr. 85.

²⁾ Confrontescha prinzipalmaintg: „Verhandlungen des Großen Rates im Herbst 1911, pag. 85 etc.; pianavant „Akten des Rekurses der kath. Kirchgemeinde Tinzen gegen das Corpus Catholicum betreffend Verletzung der Bundes- und Kantons-Verfassung und des kantonalen Staats- und Kirchenrechts (edeidas an stampa); daplé igl „Rätier“, Nr. 114—140 da 1909; Nr. 280—290 da 1911 e Nr. 89, 90 etc. da 1914, scu er igl „Bündner Tagblatt“, Nr. 268—286 da 1911.

³⁾ En'interessanta discripziung da chel evenimaint vaia catto ainten

Da bler pi gioven datum tgi Rona (fracziung da Tinizong) e tgi Livizung, è **igl Rievan**. Scu soura remartgea ò chella vischnanchetta pir sa furmo ramplazzond Livizung. Ella repraschainta igl hodiern cumegn politic de **Rona**, igl cal posseda anc ni baselgia ni santira sen igl sies agen territori, sondern stò far adiver dellas conzernentas instituziungs digl hof Rona, c. v. d. della fracziung de Tinizong. Las relaziungs economicas digl cumegn politic de Rona (Rievan) èn tottafatg differentas da chellas de Tinizong e digls oters cumegns da Sotgôt e correspondan plé u manc allas conzernentas relaziungs digls dus cumegns Sour ed igls Mulegns, cun igls cals igl Rievan furmava anc anturn la mesadat digl davos tschentaner igl cumegn economic de Surgôt. Durant tgi an Sotgôt ò sa mintignia da vigl annò e sa fatg — spezialmaintg siva dagl *XVavel* tschentaner — valeir veiv interess per proprietad comunala, ò victoriso an Surgôt igl interess privat. Astg e pastg, gôts ed alps, gea, ins pò deir, tot terragn nizevel è davanto proprietad privata.

Scu igl nom sez dei, sarviva la sponda, tgi porta preschaintamaintg las tgesas digl Rievan, d'en taimp per sponda d'en lai, digl lai de Rona.

Chel lai ò gia sa furmo secundariamaintg e chegl — sainza dubi — an conseguenza d'ena stermantousa bova prehistorica, tgi è — sa dastatgond dagl Piz Sumnegn — schluitada a val ed ò farmo cun igl sies immens quantum material igl curs della Gelgia, da manira, tgi l'antira planeira da Rona anfignan igls Mulegns è nida niantada. Cugl taimp ò la Gelgia puspè sa schmaglea tras la stretga de Rona e dellas „bovas“; igl lai de Surgôt è plé u manc svania ed igl sies fons plagn umiditad ò sa surtratg successivamaintg cun fagns ed ervas da palé.

Essend betg racoltada, è chella vegetaziung schmarscheida onn per onn segl lia, furmond continuadamaintg nova tera ed amigliurond qualitativmaintg la giò existenta. Sa rapettond annualmaintg duront plés tschentaners, òn chels process transfurmo igl anteriour fons digl lai de Rona uscheia, tg'el ò pudia neir piglia an cultivaziung.

Da tgé taimp, tg'ins ò antschet ad urbarisar e cultivar la

en quadernel de scola da mies barba E. J. Spinass (San Francisco). Tenor chella discripziung, tgi dastga neir considerata per autentica, ò l'arsa menziunada devasto 9 tgesas e 7 clavadeiras ed er dumando la veta d'en pover om.

planeira de Rona, n'ègl betg ancunaschaint, ma indubitablamentg giò dezenis avant, tg'igl lai svanisha digl tot. Francamaintg ègl nia impundia fitg bler suaditsch ainten chel terragn, avant tg'el seia sto tratg nò schi fritgevel, scu el è preschaintamaintg, igl mument, noua tgi tscherts „*giudas iscarlots*“ òn — agl manc per part — *pir siva dad esser an possess da contracts speziels*, tgi sumeglian dad esser favorevels per *l'atgna bursa, extradia igl interress general della val Surses* e digls singuls cumegnns e chegl dad egn e mintgign, sainza eczepziung! ¹⁾

Dagl Rievan davent ans magna la strada commerciala tottaplang ed an lengia directa tranter la prada dellas „*Palex*“ véadaint ancunter la stretga digls Mulegns. Bunnamaintg parallelcun igl stradung sa movan da vart dretga da nous las mievlas ondas della Gelgia e digls ots vardan noagiu sen nous da chella vart las graziousas tschemmas digl *Piz Spegnas*, *Piz Arblatsch* e digl *Piz Arlos* e dall'otra vart *igls grogns stgirs della Falotta*. Veiramaintg magnifica è la vista, tgi sa mossa agl viandant an vurdond anavos. Sensom igl mot digl Rievan circumdescha en rotsch-tgesas e clavadieras la baselgetta de s. Glinard e s. Antieni cun igl sies clutger cader e pitost splattatschea. Davos chella plaschevla grupp da bietgs, per part bregns ed antics, sa sviluppescha grondiousamaintg la romantica cadagna digl *Piz Mitgel*. Agl pè dellas sias maiestousas creplas s'extendan spazzadas gòts, pastgiras e colms an vigurous contrast, igl cal vign anc augmento antras igl colorit bregn dellas clavadeiras e digls tgamons, tgi èn derasos per la mievla sponda anturn, bôt furmond plaschevlas gruppas, bôt samnos egn chi, egn lò.

Accumpagnea dad ena vart digl amparnevel tschalatem della Gelgia, da l'otra vart della ramour sursantonta digl ual digl Plaz, antrainsa siva en bung cart d'oura da viada puspè ainten la sumbreiva ranfrestgonta digl gôt da pegn. Las muntognas sa seran danovamaintg per furmar la *stretga stgira digls*

¹⁾ Tgitgi vign a s'interessar bôt u tard per la dumonda dellas avas da Surses e la sviluppaziung da chella, catta inditgia material lossoura prinzipalmaintg ainten igl „*Bündner Tagblatt*“ Nr. 49, Nr. 54, Nr. 62, Nr. 64, Nr. 109, Nr. 113 e Nr. 117 da 1913 scu er ainten igl „*Rätier*“ digls 30 de Mars, digls 9 d'Avregl e digls 16 de Matg digl madem onn: pi avant ainten igl „*Tagblatt*“ digls 24 de Mars e digls 13 de Matg e surtot ainten igl „*Rätier*“ Nr. 104, Nr. 107, Nr. 110, Nr. 122, Nr. 138, Nr. 139, Nr. 145, Nr. 146 e Nr. 171 da 1914.

Mulegns. Ena punt-lenn, numnada la „*Punt-Gilla*“, magna nous sur la Gelgia vé e sa tignond adegna da vart sanestra dagl ragn sa storscha la nosa veia véadaint tar la vischnanchetta digls *Mulegns*.

Rivond lò, sa crei igl viandant, tgi ò resantia anfignan ossa ena tscherta affecziung per la val Surses, dad esser angano. El sperava da rancontrar acò en sagond Sotgôt, ma adumbattan! Ni dad ena vart ni da l'otra sa mossan cò puspè las mievlas spondas e plaschevlas terrassas, ornadas cun veiv verdign e florentas vischnancas. La sola della val è fitg stretga, e pardeir sen tots mangs vasainsa prest navot oter, tgi noschas creplas, e gòts dubious. Sulettamaintg vers igl ost-süd-ost sa mossa ena sponda enpo pi plaschevla, la sponda de Sour. Chel aspect n'è aber betg anc sufliziaint per suprimar la gravadetgna, tg'ins resainta rivond agls *Mulegns*. — Ma siva d'aveir contemplo pi manedlamaintg igl noss conturn, stuainsa tuttegna confessar, tgi er la vischnanca digls *Mulegns* posseda las sias atgnas bellezzas ed amparnevladats, e pir ossa savainsa nous tgapeir, tgi chella vischnanchetta saptga dumbrar tar igls pi retschartgeas lias da recreaziung an Surses. Surtot agls geologs porscha igls *Mulegns* bleras tgosas fitg interessantas. Igl schiefer-grisch, tg'ans ò accompagnea trās tot Sotgôt, è cò quasi svania e vign ramplazzo da dus sorts crap cun colorit da serpent, dagl schiefer grischung-verd e dagl serpentin. Igls grogns e combels radonds dellas creplas digl noss conturn testifitgeschan antras igls sies ours e cantungs mucs e schmugrinos, tgi seia sglischia enzacuras sur els ôr en tarment glatscher. Betg la davosa remarcabladat digls *Mulegns* è er igl *nephrit*, tgi Dr. O. Welter ò descuvert avant tschintg onns ainten Val Faller, betg dagliunsch digls *Mulegns*. ¹⁾ *Nephrit*, en silicat ôr della gruppa digl *amphibol* (Hornblende) è dalla madema composiziung scu igl *actinolite* (Strahlstein) ma compact e betg filamentous (faserig) scu chel. Gl'è en crap belabagn deir (5—6) e da calour verd-clera u grisch. Igls abitants lacusters (Pfahlbauer) digl lai de Constanz (Bodensee) sa sarvivan da chella sort crap per fabritgier ordlonder cuntgidelas ed oters utensils.

Ainten vischnanca digls *Mulegns* sez rancontrainsa ultra della baselgia ed en hotel nignas grondas remarcabladats. —

¹⁾ Confr.: Rapport annual della sozietad de scienza naturala digl cantung Grischung, Bd. LIII, pagina 134—135.

La baselgia è nida biageida dagls paders e deditgeida a s. Francestg d'Assissi. Avant l'avignida digls capuziners existiva agls Mulegns ena baselgetta de s. Gudenz, tgi niva provedeida anturn igl onn 1520 dad en capalon. Ella era ena filiala della baselgia de s. Plasch a Tinizong ed ò sa destatgea da chella fitg prubabel 1529.¹⁾ Tar la baselgia digls Mulegns appartigna da vigl annò la tgaplota de Faller, la cala è deditgeida alla visitaziung de Nossadonna.

Faller è dasper la val Nandro e la val d'Err egna dellas prinzipalas vals lateralas da Surses. Dagls Mulegns davent s' exstend' ella vers gl' occident séadaint ancunter igls glatschers digl *Piz Alv*, tgi sparta Surses dad Avras. Las sias spondas vignan furmadas dad ena vart dagls dus Pizs: *Forbisch* ed *Arblatsch*, da l'otra vart dagl *Piz Scalotta* e dagl *Piz Platta*. Agl pè digl *Piz Platta* sa divide la val Faller an dus vallettas, an *val Bercla* e *val Gronda*. Tenor tradiziung ranfermava Faller d'en taimp gronds e spess gòts, igls cals s'extendevan da vart dretga — dominond l'antira costera — anfignan ainten val Bercla. Naturalmaintg dumbravan las plantas, tgi carschevan sen chels salvadis alpins, betg tar las pi plaschevlas. Ellas vevan da combatter da scherm ansé cun urezzas crivs e grondas navadas e betg darar er cun mancanza da terragn e nutrimaint. Igls sies bests restavan an conseguenza curts, rubiglious e sburtgias. Las plantas sez obtignivan uscheia ena furma misteriosa, adacquata per nutreir la fantascheia digls noss antecessours e svi-glier tar els da tottas sorts suspects e respects. Tals gòts nivan parchegl er consideros dagls noss babungs per asils da nöschaspierts, violas²⁾ ed otras dubiousas createiras.

Las violas nivan tigneidas per ena sort femnas salvadas, d'extraordinaria fermezza, per mesas-schemgias, tgi ancuna-schevan ni Dia, ni mond e vivevan pardeir nivas ainten igl spessom digls gòts pitost isulos. Ellas abitavan ainten tangas construeidas ôr da crappa, roma, scorsas e tschispets e sa nutrivan da rapina e d'anguladitschs. La sia prinzipala vivonda era la salvaschigna, ma dasperas vevan las violas adegna er ena speziala meira sen unfants. Chels nivan dad ellas enzacu pussebel tschiffs, tignias an fermanza, angarscheas e seglsuainter

¹⁾ Archiv de Tinizong.

²⁾ Confr. er tar **Decurtins** l. c., pag. 650—653.

mazzos e magleas. En'eda ègl sto pac mantgea, tgi er en tgavreret digls Mulegns davainta en' unfrenda da tala sort.

Scu preschaintamaintg, possedevan igls pours digls Mulegns er pi da vigl igl dretg da lascher pascular las sias tgoras an val Faller. Sainza pansar vé da violas ò en tgavrer digls Mulegns mano parchegl en'eda la sia montanera aint per igl gôt vers val Bercla. Udend igl sung dellas brunsignas e digls scalots èn las violas curridas notiers, òn tgappo igl innozent mattet e sarro el ainten ena tanga. La seira ò igl noss tgavrer mantgea, e tot tschartger è sto adumbattan. El era an mang dellas violas!

Ainten la sia tanga stretga e stgira niva igl mattet nutria abundantamaintg cun bunga tgern salvaschigna, e sch'el na fiss betg sto sprivo dalla libertad e dagl cler digl dé, vess igl noss tgavreret navot desidero migls. — La tanga, ainten la cala el niva tignia an fermanza, possedeva nignas fanestras. Suletta-maintg tras treis rosnettas, furadas ainten la porta, pudeva penetrar tar igl pover parschunier enpo igl cler digl dé. Chellas treis ronsnas, dellas calas la pi gronda veva igl diameter d'en det gross, eran dantand nidas furadas per en oter scopo, tgi per sclareir la tanga. Tras chellas vevan igls parschuniers da catscher ôr da taimp an taimp igl det da mez per lascher controlar las violas, scu tgi els sa fetschan. Er agl noss tgavreret nivigl mintga tants deis cumando da far chegl. Ma anstagl da mussar igl sies det catscheva el tras la rosna adegna angal en daint d'en rastel, tg'el possedeva casualmaintg an gagliofa. Igl det digl nos tgavrer veva uscheia adegna la madema grossezza. Spiradas varsacantas emdas, òn las violas parchegl antschet a sa lamantar sur digl sies parschunier, tg'el na sa fetscha navot zont. Unfeisas da pavar anavant en giast, tgi mitteva igl pavel ainten ena schi schleta pel, òn ellas concludia ena dumang dantant d'ansolver digl mazzar e tscharnia per meztger la vigliurda. Duront tgi las otras violas gevan ôr sen rapina, dueva la viglia restar a tgesa cun ena mattetta pitschna, cuppar igl noss tgavreret e preparar ôr da chel en bung gianzar.

Igl pover parschunier, tgi veva santia igl antier raschina, filava tot da stigl. Ma el ò tuttegna betg pers ni igl curasch ni la speranza, sondern ruia Dia, anavant tg'el vigna agl spindrar.

Ena buna mes-oura, siva tgi las violas giovenastras èn stadas davent, vei igl tgavrer a zoppagiond la vigliurda, cun ena

cuntgidela an mang, nò ancunter la porta della parschung. El sa preparà e strousch daverta la porta, saglia igl gioven pastour a des alla viola, sdrappa ôr damang ad ella la cuntgidela e sturnescha cun chella la vigliurda da colp setg. Per manar an errour las otras violas e gudagner uscheia plé taimp da lippar, ò el anc taglea an tocs la tatta e patto chels ainten la vanang. Fatg chegl, corra igl noss mattet schi dabot scu pussebel agl „Plang“, noua tg'en om digls Mulegns era gist occupo cun far fagn. Rivo tar chel rachinta igl tgavrer curtamaintg tot igl passo e supplitgescha igl pour digl voleir zuppantar enzanouas sot igl fagn, partgé las violas vignan francamaintg a dar bagnspert siva ad el. Curt panso porta igl parder igl tgavrer giudem igl pro, dolza sé ena barlangia, fatga sé la seira avant, e zoppa igl mattet sot chella aint.

Dantant eran las violas returnadas a tgesa e vevan catto allò dasper la tanga la mattetta, tgi fascheva tarmagls. Sainza pansar ved la vigliurda, dolzan ellas la vanang giu d'fi e sa mettan a giantar. Ma varda! Vasond la tgern, antscheva la mattetta a clamar: „*tgern tatta, tgern tatta*“. — Tot surstadas òn las violas giovenastras s'interesso ossa per la vigliurda. Ma tot tschartger e tot clamar è sto adumbattan, e bagnprest òn la violas smino, tgétgi seia davanto. Ellas tschertgan siva igls fastetgs digl parschunier e reivan suandond chels bagnspert agl Plang tar igl parder. Dà chel levan ellas saveir sur mort e fegn, noua tg'igl fugitiv sa catta; el stoptga esser cò enzanouas sot igl fagn, partgé igls sies fastetgs na geian betg pi gliunsch! Tot seriousamaintg rasponda igl parder da veir observo ni fugitivs, ni otras persungas. Ellas possan schon volver anturn tottas las barlangias, cun eczepziung da chella giudem igl pro. Sot chella vegia el numnadamaintg mess la sia marena e schi ellas vessan mai da tutgier aint chella barlangia, nissan ellas er a suarar la fotsch, igl utensil, digl cal las violas vevan igl pi grond respect. Ellas òn parchegl er sa partgiro da contrafar agl cumond digl parder. — Siva da veir vioult anturn adumbattan en respectabel domber da barlangias, èn las violas nidas sasas. Ellas èn turnadas puspè a tgesa ed igl noss tgavreret è sto spindro. Uscheia la detga, alla cala nous lagn anc aggiunger varsacantas curtas notizias ord l'istoria della val Faller.¹⁾

¹⁾ Confr. er tar **Decurtins** l. c.: „Las vioulas de Faller“, pag. 652 e „La vioula da Sblogs“, pag. 650.

Documento rancontrainsa igl nom „Faller“ per l'amprem' eda ainten en revers, tgi datescha digls 3 de Favrer 1315. Gl' è igl revers, antras igl cal Gion de Rietberg ò testamento alla baselgia da Coira igl dretg de ratratga per l' alp Faller, la cala el veva obtignia dagl uestg scu impegn per sarvetschs prestos.¹⁾ Gl' onn 1343 era Gion de Rietberg anc an possess da Faller.²⁾ Duront igls proxims dezenis è l' alp Faller aber turnada puspè anavos ainten mangs digl uestgia, partgé igls 22 d'Otgover 1379³⁾ ò igl uestg Gion II de Ehingen surdo agls fidevels frars *Simon, Andreia, Gion e Gudenz da Faller* las curts (hofs) ed igls bagns da Faller cun astg e pastg, gòts e tot chegl tgi appartigna lòtiers. Igls da Faller òn obtignia chels bagns scu *fit-irtavel* (ancunter tschains-fer). Per els e per la sia descendenza erigl destino en tschains fix da XXXV schillings da Coira, an valutta da caschiel. Chel tschains veva da neir surdo agl mastral (episcopal) a Riom, onn per onn sen igl dé de s. Martegn.⁴⁾ Igls bagns vevan da restar tenor stipulaziung an perpeten intacts e dastgevan betg neir dividias an parzellas pi pitschnas. Er vandias pudevan els angal neir cun spezial consentimaint digl uestg e sulettamaintg a vaschigns della Tgadé. Migior dueva adegna esser igl vigl digls inharents. El era scu tal responsabel visavi agl uestg per igls tschains e per igl mantignimaint digls bagns.

La surdada da Faller ancunter tschains-fer purtava giò an sasez igl scherm bisignevel per destatger chell' economia ttotalmaintg dagl signeradi episcopal. Conform agl usit general da lez taimp, òn er igls migiours da Faller antschet plangsia a betg paer plé exactamaintg igls tschains ed a pondurar las curts an Faller per roba seia, atgna, da maniera tg' igl uestg veva bagndouras da racorrer tar la gisteia per rivar an possess dagls tschains. — Da tgé taimp e sen tgé moda tgi gl' è finalmaintg reuschia agls migiours da Faller da sa far absoluttaintg independents dagl uestg è a nous betg ancunaschaint. Gl' onn 1732 stueva chegl giò esser realiso, partgé ainten la brev da compra, tenor la cala igl uestg da Coira ò zedia giu agls cu-

¹⁾ **Mohr**: Cod. dipl. II, pag. 238.

²⁾ *ibid.*, pag. 362.

³⁾ *ibid.* IV, pag. 20.

⁴⁾ Pussebel ègl, tgi la detga digl „Sontget de Faller“ (confr. Il Pellegrin, annada XII, pag. 186), sa basescha sen chellas relaziungs.

megns da Surses igls dretgs, tg' el possedeva anc ainten chels, vign fatg absoluttaintg nigna menziung plé da Faller. — Anturn la mesadat digl XVIII^{avel} tschentaner era la val Faller angal pac populada,¹⁾ ed all' antschatta digl davos secul nivan las pastgiras da Faller giò lueidas vé a fit a taliangers.²⁾

Bandunond igls Mulegns e continuond igl noss viada sen la veia commerciala, rivainsa bagnspert tar ena punt-lenn, massiva e cuerta, la cala ans magna puspè sur la Gelgia vé. Nous rivagn tar la curt (hof) **Furnatsch**, ena fracziung digl cumegn politic de Sour. Davos las tgesas de Furnatsch, an direcziung vers mezdé, sa dolza ena collina surtratga cun pegns e lareschs ed ancoronada cun las miraglias meischas d'ena tor fitg antica. Gl'è la *tor de Spliatsch* u *Splüdatsch*, prubabel igl sedi della familia ministeriala „*De Pludasches*“ u „*De Splüdatsch*“. En tschert „*Wernurus de Pludasches*“ compara scu pardetga ainten igl soura menziuno testamaint dad Ulrich de Tarasp, tgi date-scha dagl onn 1160.³⁾

La simpla tor cadra de *Pludasch*, *Spludatsch*, *Splüdatsch* u *Spliatsch* ò indubitablamentg sarvia agl transit de Set. Ella compara anc ozandé scu en serious guardian, pusto sen la remarcabla collina de Spliatsch per controlar e protegier tot, tgitgi passa e rapassa igl punt de Furnatsch.

La tradiziung pratenda, tgi chella tor niva abitada da peangs, dagls cals i vign anc aggiunto, tg' els manavan ena noscha veta. Els sblundargievan e mazzavan igls viandants e rimnavan sen chella moda gronds scazzis, igl cals nivan seglsuainter suterros giu fons la tor ed an oters lias zuppos digl conturn. Siva tgi la tor n'è betg plé stada abitada, òn chels scazzis dad esser nias vias rapetteidamentg, bôt an furma da pedras terglischaintas, bôt an furma da l'ancunaschainta stgaiffa da fer cun igl buc u capricorn (Steinbock) scu pertgirader. Ma a nign ègl anc reuschia enzacuras da sa patronar da chels. Igl tresor de Spliatsch ò uscheia do bler da pansar agl pivel digl conturn e prinzipalmaintg agls noss „*Surers*“, tranter igls cals ins antoppa anc preschaintamentg chi e l'egn, tgi crei fermamentg ved l'esistenza digl scazzi de Spliatsch.⁴⁾

¹⁾ Sererhard, l. c.

²⁾ Peterelli Ant., l. c.

³⁾ Mohr: Codex dipl. I.

⁴⁾ Confrontescha tar Decurtins l. c. las detgas Nr. 39, Nr. 40, Nr. 44, Nr. 45 e Nr. 46.

La vischnanca de **Sour** schea enpo ôr digl pass, ma dagl reminent bagnsituada sen la suglialeiva costa dretga de Surgôt. Cun bietgs pitost antics alterneschan er acò bels casamaints, per part renuvos, per part novs. Els dattan ansemen cun la cumadevla veia nova, tgi leia Furnatsch cun Sour e Flex, par-detga digl bung spiert da progress, tgi rigia preschaintamaintg ainten la nossa vischnanchetta. Possa chel cuzzar e sa sviluppar anavant, an vantatg dellas futuras generaziungs!

Scu igls Mulegns, Livizung e Rona (Rievan) appartigniva er *Sour* pi bôt tar Tinizong e chegl schibagn economica-, scu ecclesiasticamaintg. La separaziung tranter igl cumegn de *Campsur* (igls Mulegns, Sour e Livizung [Rievan]) e chel de Tinizong, scu er tranter las baselgias da chels dus cumegns è nida exequeida anturn igl onn 1529. Antras ena santentzga, dada igl Schember 1529 ¹⁾ ègl nia rancunaschia alla parochiala viglia de s. Plasch a Tinizong tottas rensas e tots tschains giu digls bagns, tgi schean dafor l'ava da Nascharegnas. Igls da Campsur pratandevan per la baselgia de „*Sur*“ tots tschains e rensas giu digls bagns, tgi la parochia viglia posseda ainfer igls terms digl territorii de Surgôt, c. v. d. dagl Rievan anaint. Scu para era damai oriundamaintg la baselgia da Sour la parochia la da Surgôt. Prubabel an conseguenza della gronda scartezza da spirituals, tgi ò rigia tar nous durant igl *XVIavel* tschentaner, nivan las vischnancas da Surgôt pastoradas pi tard puspè da Tinizong anôr. Antras igl cooperar da pader Francestg Mareia da Vigevano ²⁾ ègl rivo igl onn 1663 tar ena nova separaziung ecclesiastica tranter las vischnancas de Campsur e chella de Tinizong. Scu baselgia parochiala da Surgôt è nia tscharnia chest'eda la baselgia de s. Francestg agls Mulegns. — Circa en tschentaner pi tard rancontrainsa igls dus cumegns Sour ed igls Mulegns ambruglias ainten ena passionada contraversa riguardo fatgs da baselgia. ³⁾ Preschaintamaintg furma Sour cun Flex en' atgna parochia. — L' existenta baselgia da Sour è nida biageida dagls capuziners e deditgeida a s. *Catreigna*, durant

¹⁾ Archiv de Tinizong.

²⁾ Pader Francestg Mareia da Vigevano è sto 15 onns plevant a Tinizong ed ò durant igl sies cooperar an Surses translato la dutregna breschiana an rumantsch sursetter. — Varda tar **Dr. Decurtins** l. c., pag. 19—43 e pag. 96—133.

³⁾ Archiv de Sour.

tgi la baselgetta da Flex stat sot igl patrozini de s. *Plazi*, da-
mai dad en sontg spezial digls gualsers (valsers).

En er las vischnancas da Campsur sa destatgeidas da Tini-
zong economica- ed ecclesiasticamaintg giò all' antschatta digl
XVI^{avel} tschentaner, schi òn ellas tuttegna furmo ansemen
cun chel cumegn anc duront tschentaners en corp giuridic, *la*
pleiv de Tinizong. Vers la fegn digl XVIII^{avel} tschentaner òn
chels da Campsur, prinzipalmaintg chels dagls Mulegns, fatg
tot igl sies pussebel per obtigneir atgna giurisdicziung civila e
e criminala.¹⁾ Cumegns politics cun complagna autonomia èn
las vischnanchettas Rievan (Rona), igls Mulegns e Sour dantant
pir siva da 1851.

Da Sour davent magna ena cumadevla veia, faschond di-
versas mievlas stortas e tschuncanond en gôt pitost rar e maier,
sé tar l' alp **Flex**. Strousch passoss siva igls davos pegnets
sburtgias vé, sa derasa davant nous nonspitgidamaintg ena stu-
penta terrassa, scu ella vign sen tala otezza betg ad esser da
cattar dalunga an schi gronda extensiung e circumdada dad en
schi grazious panorama da muntognas. Gl' è igl plang de *Flex*,
igl cal vign tscharclo aint dad impossantas *morenas glacials*
(Gletschermoränen) ed è per part cuert da *bruieras* (Heideflächen),
per gronda part aber er da prada fritgevla. Igl sies veiv ver-
dign vign tschò e lò interrot da piturescas gruppas da bietgs
(tgesas e clavadeiras) e dalla veia, tgi leia las treis curts *Sala-*
tegnas, *Tga d' meir* e *las Curts*, l' ègna cun l' otra.

Pi bôt era chel plang per magiora part lai. Diversas avas,
dellas calas ena condotta ansuescha anc preschaintamaintg la
sponda septentrionala digl pè massiv della cadagna digl Piz
d' Err, òn aber amplania ôr plangsia chel lai cun grava e balma.
An tscherts lias ò er sa furmo cuagl taimp turba (Torf). Igl an-
terieur lai de Flex è svania, laschond anavos scu regordenscha
dafor las Curts, da part vers la Falotta, en pèr plaschevels laiets.

Scu la val d' Err, la val Nandro e Faller, è er Flex nia
coloniso, prubabelmaintg duront igl XII e XIII^{avel} tschentaner,
cun gualsers (valsers, c. v. d. tudestgs). Anc 1545²⁾ niva di-

¹⁾ Archiv de Surses.

²⁾ Inharent digl conzernent original è preschaintamaintg igl noss
poet ed amei **Christoffel Cotti** (confr. tar **Decurtins** l. c., pag. 608 e 609,
scu er **Il Pelegrin**, XV, pag. 159, „*La processiung digls morts a Sur*“), igl cal
ò er già la buntad da procurar tgi nous possan repassar igl archiv co-
munal de Sour.

stinguia an Flex strictamaintg tranter *gualsers* e *valchs* u *veltschs* (*rumantschs*). Igls *gualsers* u *valsers* abitavan sur tot onn, igls *valchs* loancunter angal ena part digl onn sen Flex. Pi tard èn las familias *gualsras* da Flex sa ratratgas giò per part a Sour, uscheia per exaimpel igls *Jeghers*, otras (p. ex. igls *Donaus*, *Nesas* etc.) èn mortas ôr u òn sa tratg pi gliunsch.

Dus davos venerabels fastetgs della colonia *gualseriana* a Flex èn igl anc exerzito cumegn da s. Plazi e la speziala veneraziung tar chel sontg.

La *baselgetta de s. Plazi* stat a Tga d' meir, pitost isolada, enpoet sot igl confortabel hotelet „Piz Platta“. Scu an plés oters lias an Surses, sa fò er acò deplorablamaintg valeir la tendenza digls capuziners, da ramplazzar igls sontgs vigls indigens antras sontgs, tgi èn ad els pi paraints e migls ancunashaints. Prubabelmaintg è er la baselgia da Flex nida renovada a sias taimp cun agid digls capuziners. Sen la tavla digl altar grond, tgi datescha indubitablamaintg ôr digl taimp della cunterrefurma, figurescha zvar anc s. sontg Plazi scu sontg prinzipal, ma da vart sanestra dad el cumpara giò s. Roc, igl sontg destino per ramplazzar plangsia s. Plazi, igl vigl protectour de Flex, tgi viagiva cun igls *gualsers*. Ozandé prevalescha la devoziung tar s. Roc giò talmaintg, tg' ins santa igl plé angal a discorer dad ena baselgia de s. Roc sen Flex, schibagn tgi la baselgetta da Flex è ansasez deditgeida a s. *Plazi*. Scu agls Mulegns s. Gudenz, en sontg grischung, ò stuia far lartg a s. Francestg, uscheia vign er igl venerabel sontg digls *gualsers* u *valsers* da Flex a neir ramplazzo antras s. Roc, chegl tgi è da vista historica anôr naturalmaintg da deplorar.

Tga d' meir schea, scu giò menziuno, tranter las Curts e Salategnas. Sur las Curts sé, agl pè digl Piz d' Err, sa catta en tgav da plattas da tetg ¹⁾ e davains Salategnas, tgi schea alla buca della *val Savriez*, aintagiu rancontrainsa las minas da fer. Chellas èn nidas explotadas dalla sozietad Bauer & Cie. u dagls sies successours durant igl taimp da 1827 anfignan 1847. Ellas consistan essenzialmaintg ôr dad *hämatit* e *limonit* (Brauneisenstein). Igl contract tranter la sozietad Bauer & Cie. ed igl cumegn de Sour perveia della crappa da fer è nia fatg igls 7 de November 1827. ²⁾ Culada niva chella crappa a Ses.

¹⁾ Preschaintamaintg betg plè exploto.

²⁾ Archiv de Sour.

Tenor contracts sarros giu cun igls vaschigns da Sour igl onn 1843 e 1845 perversa digl manar la crappa da fer a Ses niva chel transport bonifitgia cun 11 crezzers ¹⁾ per mintga zentner (50 kilos). Siva tgi la ferareia a Ses è stada intschendrada (1847), è er la crappa da fer a Sour betg nida explotada plé.

Igl trotg, tg' ins magna da Salategnas vé tar las minas da *Motta cotschna*, s' extenda, traversond igl gôt da Ladrits, anfignan vé tar la vischnanca de Murmarera. Nous lagn dantant turnar anavos a Furnatsch per continuar sen la veia commerciala igl noss viada ancunter Gelgia.

Da Furnatsch davent sa dolza la veia da Gelgia faschond plés stortas e sa tignond continuadamaintg ved la sponda dretga della val séadaint tras la stretga de *Scalotta*. Seriousas rotschas da pegns e lareschs alterneschan cò cun fuclars da prada, durent tg' en criv urezza ed igl dubious tschalatem e murmagnem della Gelgia cumpognan nous tras l' antira, pitost lungurouosa stretga. Passos chella stainsa puspè davant en' amurevla planeira sumigliainta allas „Palex de Rona“. Gl' è las „Palex de Murmarera“, las calas òn mademamaintg sarvia pi bôt per fons d' en lai. Dretg e sanester cunfegna chella prada cun gôt da pegns e lareschs e vers mezdé tanscha ella anfignan tar la baselgia e las tgesas della vischnanchetta de Murmarera.

Schibagn tgi las spondas della val èn anc surtratgas cun gôt, posseda la contrada de Murmarera tottaveia character e clima alpin. Igls èrs èn svantias tottalmaintg, e dagls ots noagiuteira ena tarogna schi frestga e schi criva, scu sen las pi otas aclas an Sotgôt.

All' antschatta dellas paleis de Murmarera sa destatga dalla strada commerciala ena veietta, tgi magna sur en punt-lenn vé da vart sanestra della Gelgia, vé tar igls bietgs antics della fracziung (hof) *Castiet*. Chel hofet era d' en taimp fitg populo, ma è preschaintamaintg pardeir banduno digl tot.

Enpo davains las tgesas decadentas da chel hof aintasé sa dolza ord tera ena impossanta crepla da schiefer verd, ainten mez la cala ins tscherna giò dagl stradung anôr enzatgé scu miraglias. Igl ester sò naturalmaintg betg angiavinar, tgétgi poss'esser, partgé ad el parigl nonpussebel, tgi enzatgi vegia savia neir enzacuras sen igl partratg da biagier la sia abitaziung

¹⁾ Archiv de Sour.

sé ainten mez chella crepla. E tutteghna ègl chegl veira vardat. Nous tscharnign cò navot da manc, tgi las davosas restanzas digl *casti de Murmarera*, della tgigna dad egna dellas pi remarquablas familias grischungas digl taimp da mez. Heinrich Kraneck dei ainten la sia lavour sur digls vigls castis della Rätia, tgi ena suletta îglida sen chellas ruignas seia suffiziainta per persuader egn e mintgign, tg'igl casti de Murmarera seia sto d'en taimp ena tanga da bandits. Avant circa 80 onns, c. v. d. dagl taimp digl numno autour, sa cattavan sé sot la pendla dell'impossanta crepla anc dus tors digl casti, ena pitschna ed ena pi gronda. Vers la fegn digl *XIXavel* tschentaner è la miraglia della tor gronda dad'aint e per gronda part rudlada a bass. Las restanzas della tor pitschna — scu Kraneck nomna chella part — èn loancunter anc preschaintamaintg vasiblas dagl stradung annôr. L'antrada tar igl casti de Murmarera era fitg difficultousa, ed er igl domizil ainten chel sò strousch esser sto dagl pi agreabel. Tras tgi e da tgé taimp, tg'igl interessant casti de Murmarera è nia biagia, sa lascha betg errueir. Numno vign el per l'amprem'eda ainten igl testamaint digl cavalier Ulrich de Tarasp, tgi ò regalo alla baselgia de Coira igl onn 1160 tranter oter er en tschert Andreia de Marmorera cun igl sies casti, igl cal dueva però restar benefezi della familia De Marmorera e sez neir irto sen la lengia feminina, per cass tgi la lengia masculina mor'ôr. Oriundamaintg sarviva francamaintg er chel casti alla survigilaziung digl transit sur Set. Ma cugl taimp duess el esser davanto ena tanga da bandits, igls cals sblundragevan igls viandants e periculavan igl viagier sur Set. Uscheia vign aglmanc interpreto da blers historichers en cass succedia igl onn 1193.

Turnond anavos dagl Dänemark, noua tg'el era nia tar-mess da papa *Cölestin III* per metter pasch tranter igls gronds digl reginavel, è igl cardinal *Cincius* nia attatgea e sblundragea dagl cavalier Andreia de Marmorera. Igl madem è er davanto cun igl avat Theodorich da s. Michael, tgi geva a Roma per versa della santificaziung digl biia Bernwald, uestg da Hildesheim e viagiva sen la veia de Set anseman cun igl cardinal Cincius. Sprivos dellas sias scritgiras e della sia roba òn igls dus prälats concludia da turnar cun la sia suite anavos a Coira per supplitgir l'intervenziung digl uestg Heinrich II de Arbon. Sen veia òn els rancuntro igl represantant digl uestg, igl cal ò

dalunga schmanatschea Andreia de Marmorera cun la scumuna per cass tg' el na restituescha betg dalunga la roba angulada e vess da pericular anavant la veia de Set. Er duess en pus-sant dynast digl conturn, cun nom Rudolf, ¹⁾ avoir schmanatschea agl cavalier De Marmorera, tg' el vigna a romper immediata-maintg la sia alianza d'amizeztga, bloccar e conquistar igl casti de Marmorera, per cass tgi na vess betg da neir exequia dalunga agl cumond ed agl giaveisch dagl represantant digl uest da Coira.

Siv' en otra versiung ²⁾ ò Andreia de Marmorera d' avoir stratg sé igl cardinal ainten igl sies casti e tignia el allò an fermanza. Muoth relatescha er, tgi sumigliaints intermezzos vegian sa rapettia savenz, uscheia er igl onn 1340, cura tg' igl uestg Duri V da Coira ò blocco e conquisto igl casti de Marmorera. ³⁾

Planta, Muoth e divers oters historichers considereschan — scu giò menziuno — igl cass da 1193, c. v. d. l' attatga sen igl cardinal Cincius ed igl sies cumpogn per en' acziung da bandits e taxeschan igl casti de Murmarera per ena tanga da tals.

La minora part digls scrutatours digl deluzido cass è, scu per exaimpel igl noss compatriot, cuss. guv. J. J. Dedual ⁴⁾ p. m. ed igl renumno historicher Dr. Al. Schulte, ⁵⁾ d'en' otra opiniung e metta igl deluzido evenimaint an connexiung cun las relaziungs digl taimp. Schulte relatescha, tgi Andreia de Marmorera seia sto pac taimp avant ad Hagenau anseman cun igl imperatour e pratenda, tgi l' arretaziung digl cardinal Cincius corresponda sulettamaintg agl decret digl imperatour, igl cal veva scumando tottas relaziungs cun la curia. — La veia de Set stava sot la protecziung digl uestg da Coira ed i para uscheia facticamaintg impussebel, tg' igl casti de Mumarera vegia pudia — scu gl' è da concluder ôr dellas remarcas da Muoth ⁶⁾ —

¹⁾ **Planta, Muoth etc.** supponan, tgi seia sto en *Rudolf de Castelmur*, oters (p. ex. Dr. J. J. Simonet) loancunter en *Rudolf de Vaz*.

²⁾ **Planta:** „Geschichte von Graubünden“, III. Aufl., pag. 62.

³⁾ **Muoth:** „Der Höhenkurort Savognin“.

⁴⁾ **Dedual J. J.:** „Die Familie De Marmorera“, dus referats tignias ainten igl ravogl della sozietad histor.-antiquara digl cantung Grischung (manuscript).

⁵⁾ **Schulte**, l. c.

⁶⁾ **Muoth**, l. c.

sarveir duront tschentaners plé u manc scu tanga da bandits, sainza neir devasto. Er igl cass tgi ò — scu Muoth relatescha — stimulo igl uestg Duri V da bloccar e conquistar (1340) igl casti de Murmarera, sò tgunschamaintg star an connexiung cun las relaziungs, tgi rigivan da lez taimp tranter igl imperatour Ludvic de Baviera ed igls De Habsburg (tgesa d'Austria). Igls De Habsburg nivan ancunaschaintamaintg sustignias dagl papa ed er dagl uestg da Coira. Scu Donat de Vaz, igls signours De Razegn ed igl pivel dellas Catter-Forestras, eran forsa er igls De Marmorera adharents da Ludvic ed inimeis dalla tgesa d'Austria.

Schi igl casti de Murmarera è siva da 1340 puspè sto abito u betg, è a nous nonancunaschaint.

Continuond igl noss viada sen igl stradung commercial rivainsa bagnspert tar las tgesas della curt (hofet) **Cresta**, la cala schea sen en combel da schiefer-verd e furma igl avant-garda della vischnanca de Murmarera.

Antrond an Murmarera sez, vign la nossa atenziung concentrada prinzipalmaintg sen dus tgosas, sen igl pitschen santira cun varsacants grondious monumaints alla moda da martgea e sen igls gentils tschigrungets veders, tgi decoreschan anc a bunga e sanga moda viglia chesta ni tschella fanestra da bunamaintg mintga tgesa. Modern ed antic alterneschan cò — nous pudagn deir — bunamaintg ainten igls sies extremis, uscheia tg'igl ester pò tgunsch supponer dad esser rivo ainten ena vischnanca da vigls bursungs e da povers subdits, sumigliainta a tscherts lias industrials della bassa, noua tg'ins antopa en pèr gronds signours e possessours de fabricas e dasperas angal povra gliout, tgi sò strousch chintar la sia — bagndouras zvar eleganta — vistgadeira a dies, igl sies agen. Ma el sa sbaglia! Murmarera è ena vischnanca da sanga puraglia alla cala igls amabels tschigrungets fòn tot' honour. Naturalmaintg ans sogl betg pratender, tgi las economias ruralas seian sen l'otezza da passa 1600 meters sur mar minas dad or, lò, noua tg'ins pò deir cun raschung, d'aveir nov meis anviern ed igls oters treis meis fardaglia! Igl or tgi targlischa a Murmarera dareiva dagl ester! Sot las hodiernas relaziungs èn las singulas economias agricolas da Murmarera naturalmaintg strousch bungas da sattisfar plé agls basigns dad ena familia pi numerosa. La gronda part della giuvantetgna da Murmarera è parchegl nezessitada

da tschartger occupaziung e gudogn agl ester. Blers giovens sa teiran an Spagna, an Frantscha, an Italia ed uscheia anavant. Ma els ambleidan parchegl ordinariamaintg tuttegn betg la sia patria e turnan siva d'aveir fatg furtegna puspè a Murmarera per passantar igls sies vigls deis ainten igl lia natal e sùrdar la sia ossa alla tera, digls sies vigls.

Sé sur la vischnanca de Murmarera, la cala stat perdeir tottalmaintg sen fundamaint da serpentin, sa sfondra ainten la costera dretga da Surgôt la val Natons, noua tg'ins rancontra damaneval dall' alp „Sess“ ena remarcabla parè da gabbro. Balungs da chella sort crap èn er da cattar gist davains Murmarera e sé dasper igl punt-crap, tg'ans magna vé da vart sanestra della Gelgia. — Passos chel punt resta igl gôt della sponda sanestra da Surgôt bagndalunga anavos. La gioyna Gelgia saglia spimond e sbruflond d'en crap an l'oter e contamplond chel interessant gi, reiva igl viandant sainza s'ancor-scher tar igl plangett de Stalveder. Ruassevlamaintg tschalata tras chel plang alpester l'ava della Gelgia e la sia ramour para da clamar anc ozandé: „*schiltas, schiltas, schiltas*“ scu ella susurava d'en taimp ainten las ureglias da „Togna da Stalveder“,¹⁾ tgi veva sblundragea igl cadaver digl tgipitona franzos e sa patruono dalla *tschinta* cun las „*schiltas doblas*“, tgi chel purtava anturn la veta.

Igls bietgs mez bandunos da Stalveder statan preschaintamaintg enpo ôr digl pass, vé da l'otra vart dall'ava, duront tgi la veia commerciala viglia passava tras Stalveder. Pir igl punt da Stalveder, tgi schascheva sen territori de Beiva, manava sur la Gelgia nò, da chesta vart, sen la sponda sanestra della val. Cun chel punt era aglmanc avant 1746 tatgea ena tgaplotetta. La notg digls 13 sen igls 14 de Zarcladour da chel onn è chella tgaplota nida pittada anturn e devastada temerariamaintg. Igls catolics da Beiva e Murmarera òn protesto energicamaintg ancunter talas insultas vers la sia cretta e levan veir suspendia igls 15 digl madem meis l'elecziung digl mastral e della gisteia anfignan a taimp, tgi vigna do ad els da part protestanta cumplagna sattisfacziung per igl cass succedia cun la tgaplota da Stalveder. Igl mastral actual, podestad Antona de Salis, ò ra-

¹⁾ Confr. Rod. Lanz, Il Biviano, pag. 113, scu er tar Decurtins l. c., pag. 426.

spondia an nom digls compatriots refurmos, s' exprimond, tg' els deploreschan e desavoeschan sincermaintg chella arroganta ovra visavi agls sies convaschigns catolics, cun igls cals els giaveischian da veiver er dacodanvé an bunga harmoneia. Siva dad esser nia ampurmess da part protestanta, tgi vigna a neir fatg tot pussebel per traplar igls culpants e tg' igls protestants da Beiva seian an tots cass pronts da dar cumplagna satisfaziung, èn igls vaschigns catolics stos cuntaints da far las tscher-nas digls officials novs. — Igls devastatours dalla tgaplota a Stalveder n' en betg stos da limitar e prubabelmaintg è chella nida reconstrueida a chint digl cumegn de Beiva. Igl onn 1786 è igl punt da Stalveder do aint e sèglsuainter (1787—1791) nia fabritgia da nov. Igl lennom necessari lotiers è sto cumpro a Tinizong. Ved igls costs an importo da 650 ranschs ò igl cumegn de Beiva-Murmarera gia da prestar 300 fl. (200 fl. Beiva e 100 fl. Murmarera).

Davains igls bietgs scarlias da Stalveder sa startganescha la sola della val bagnspert e sa tignond ved igl pè della muntogna de Radonds, magna igl noss amparnevel stradung da „Platta“ aintase tar la davosa vischnanca da Surses.

Igl gôt sa sperda er da tschela vart dall' ava véaplé, duront tgi la nossa veia vign da pass an pass pi planeiva. Ella sa storscha anturn igl cantung d' ena crepletta e nous vasagn bagn-dalunga igls cultgers ed igl tetgom della vischnanca de **Beiva**, tgi schea cò scu ena pedra custevla puntata an mez igl amurevel verdign d' immenzas tiradas da prada, pastgs ed alps. Igl gôt è svania tottalmaintg ed igl noss conturn porscha en remarcabel aspect. — En frappant domber da mottas bagn turnadas, igls massivs bietgs cuerts cun plattas pasantas e sur-tratgas da lichenas (Flechten), igl amurevel plangett agl pè della vischnanca, igl magnific flor da prada e pastgira, tgi sa derasa an mievla pendenza véasé ancunter igls ots ornos cun graziousas tschemmas, creplas, extendeidas giondas, neiv e glatsch; la mancanza digl gôt, igls numerous uals clers e saragns, tgi sa ruschnan ramurond dallas spondas noagiu e las cumadevlas veias, tgi tschancungan dapertot anavant igls tgants schmugrinos, dattan a Beiva en fitg original e plaschevel character.

Schibagn angal vischnanca pitschna, tgi dombra strousch 50 casadas, posseda Beiva dus baselgias, ena baselgia catolica ed ena refurmada. Bagn angal an consequenza digl grond

contact, tgi Beiva ò gia davigliamaintg annò cun la Bargiaglia e cun la Nagiadegna ò igl protestantismus pudia sa mintignier a Beiva er duront igl taimp burasclous digls ambrogls grischungs e digls combats religious. Cunsasez òn las relaziungs e l'agitaziung da chel taimp caschuno er a Beiva bagn encal malamparnevel e deplorabel intermezzo. Plangplang ò aber l'agitaziung sa calmo. Ins ò, tant dad ena vart scu da l'otra; antschet puspè a canoscher e risguardar betg angal las mendas digls sies convaschigns dad otra persvasiung religiousa, sondern er las bungas e noblas qualitads da chels; ins è davanto pi prudent e pi tolerant, tant da chesta scu da tschela vart ed uscheia rigia a Beiva, nonobstanta alla diversa opiniung religiousa, giò dadei puspè concordia e buna harmonia.

La baselgia catolica, tgi stat perdeir all'antschatta della vischnanca è deditgeida a s. Giagl e nida consecrada igl onn 1418.¹⁾ Pi tard, dagl taimp della cunterrefurma òn igls paders capuziners renuo ella, biagia ena tgombretta, en clutger cun treis sains ed en'oura sen rodas.²⁾ Igl altar grond da chella baselgia duess, tenor tradiziung, darivar nò da Sogl ed esser nia regalo agl cumegn de Beiva dad en Salis. Essend mengia ot per la pitschna baselgetta, ò la tschemma digl altar, consistente òr d'ena statua de s. Roc,³⁾ stuia neir elontanada. Scu angraztgamaint e rancunaschentscha per chella nobela dotaziung ò igl cumegn de Beiva d'aveir regalo agl numno Salis l'alp Surgionda, tgi Gubert de Salis ò vandia avant pacs onns per igl considerabel importo da 78,000 frs.⁴⁾

Tar la plebaneia de Beiva dumbravan d'en taimp ultra della baselgetta de s. Fluregn a Murmarera er anc la baselgia de s. Peder sen Set e la tgaplota de s. Bistiang sen Gelgia.

¹⁾ Nüescheler, l. c.

²⁾ P. Clementi, l. c.

³⁾ Gl'ò dad esser la statua, tgi sa catta preschaintamaintg ainten la tgaplota de s. Roc a Furnatsch (Lanz).

⁴⁾ Communicaziung da Sigr. president Rudolf Lanz, alla bundat digl cal nous angraztgagn anc diversas otras interessantas notizias riguardo Beiva e Murmarera. Surtot seia ramess ad El er an chest lia cordial angraztgamaint per la curtaschevladat, tg'el ò demusso an procurond, tgi nous possan far adiver digls interessants documaints contignias ainten igl archiv comunal de Beiva, scu er ainten igl sies archiv privat.

Documentada vign chella plebaneia tant scu gl'è a nous ancunaschaint per l'amprem'eda ainten en revers da 1393 (fora er 1343?).¹⁾

La baselgia refurmada schea pi anmez vischnanca e dantescha ôr dagl onn 1657. Igl sies clutger è nia biagia cun consentimaint digl pivel catolic da Beiva igl onn 1767.²⁾

Dagl taimp, tgi pader Ireneus è rivo a Beiva (igl Fanadour 1631) vivevan allò 67 catolics, 27 protestants e 100 esters; a Murmarera cun conturn 108 catolics e 20 protestants. Igl onn 1806 abitavan a Beiva angal plé treis familias catolicas.³⁾ Preschaintamaintg sa compona igl pivel domicilia a Beiva⁴⁾ ôr da 80 persungas protestantas (20 casals) e 55 persungas catolicas (11 casals).⁵⁾ Dagls abitants refurmos èn 30 persungas (7 casals) e dagls catolics 7 persungas (2 casals) propa vaschignas da Beiva. Davent da 1850 anfignan 1910 ò la populaziung da chella vischnanca sa disminuia a raschung da 38,8 ‰. Chel trest resultat è per magiora part la consequenza digl mantgaint da gudogn, igl cal è per Surses evidentamaintg anc nia augmento antras l'avertura della lengia retica, tgi passa tras la val dall'Alvra. Gl'è deplorabel, tgi l'usché numnada „*solidarität grischunga*“ demossa ossa, siva tgi Surses è sprivo digl sies trafic e gudogn vigl, mianc tant interess per igl mantgaint ed igl spindramaint digl noss pivel, sang da corp e da spiert, scu per las dividendas da tscherts capitalists!⁶⁾

Scu vischnanca pustada agl pè da dus prinzipals pass, veva Beiva d'en taimp gronda muntada. Era chegl giò igl cumegn qualifitgia e destino per tigneir avert e sierar igl pass d'anviern e da stad, igl cumegn, tgi veva da gidar e proteger igls vian-dants e viturigns, tgi nivan, volend passar la muntogna, an basigns da sustignamaint an en vers u l'oter.

Indubitablamaintg òn chellas relaziungs favoriso ed accelero da sia vart schibagn la sviluppaziung dellas dus vischnancas Beiva e Murmarera tar en cumegn suveran cun agens startets ed atgna gisteia, scu er siero agl cumegn economic de Beiva

¹⁾ Archiv de Sigr. president **Rudolf Lanz** da Beiva.

²⁾ Archiv comunal de Beiva.

³⁾ **J. A. Peterelli**, l. c.

⁴⁾ Communicaziung da Sigr. president **R. Lanz**.

⁵⁾ Lotranter 3—4 familias taliangras.

⁶⁾ „Der freie Rätier“, Nr. 236 ed igl „Bünd. Tagblatt“, Nr. 259 da 1912.

divers privilegis ainfer igl cumegn giuridic de Beiva-Murmarera. **Beiva** era igl lia prinzipal da chel circuit, igl lia noua tgi niva tignia las elecziungs digls officials. A Beiva sa redunava la gisteia per giuditgier e santintzgie; allò veva dad abitar igl ghebel u „degano“; angal en vaschign da Beiva saveva neir an consideraziung per la carica da mastral e sumigliaint plé. Er veva Beiva betg da parteir cun Murmarera l'antrada digl dazi, schibagn tgi Murmarera era commember digl port de Beiva e sa partizipava cun ena terza ved igls costs, tgi occurivan per renovar la veia commerciala ed igls punts da chella. Igl duganist (Zoller) niva tschernia dagl cumegn de Beiva igl madem dé scu igl „monig“ u ustier da Set, igls guias-cumegn, igls montadours, igls guias da s. Peder, igls salters da prada e da gôt, c. v. d. per ordinara igl dé da s. Gion-Zarcladour. Igl dazi niva incanto e do a fit mintgamai per en onn. Igl tschains, tg'ins ratirava persiva era fitg variabel e bagndouras sez pi bass, tg'igls costs tgi occurivan sen igl dé dall'elecziung digl mastral e digls giros.¹⁾

Duront tgi gl'è an Sotgôt quasi per mintga pleiv e mintga fracziung da chellas ancunaschaint igl taimp, della terminaziung e partiziung territoriala, sa lascha per Beiva e Murmarera betg cattar en sulett indezi an chel vers. Pussebel tgi chellas dus vischnanchettas na vegian mai furmo ansemblamaintg en cumegn-economic (Markgenossenschaft) e tgi seian angal schiglio rivadas cugl taimp sot la madema batgetta e vegian sa sviluppo sen chella basis tar en cumegn giuridic?

Igl cumegn de Beiva gudeva giò bôt divers privilegis. Uscheia ègl documento, tgi chel cumegn possedeava giò 1314 igl sies agen sagial, duront tgi la Tera de Surses ò obtignia igl dretg da manar en tal pir anturn igl onn 1396 e la pleiv de Casti sez pir igl onn 1550. Er funcziunavan a Beiva all'antschatta digl *XIVavel* tschentaner e prubabel giò dei avant en mastral ed ena gisteia („gemaine Gericht“), tgi tigniva polizeia a Beiva e giuditgiva e puniva aglmanc igls surpassamaints, tgi contrafavan agl bung urden ed usit da chel circuit. Pardetga da chegl dad ena perigiamegna, tgi datescha digl glindasdé siva s. Gion-Zarcladour 1314 e relatescha, tgi mastral Albert

¹⁾ Per igl dazi ratirava Beiva anturn igl onn 1710 en tschains annual de 40 anfignan 90 ranschs. (Archiv de Beiva, protocoll II.)

Capell da Beiva vegia plans tar la gisteia d'allò ancunter chels da „*Allax*“ (Nalac), igls cals eran passoss da taimp scumando, c. v. d. tranter igl amprem de Zarcladour ed igl mez de September, cun muaglia tras igl sies fons.¹⁾ — Vign ainten igl numno documaint er angal fatg menziung dagl cumegn de Beiva, schi ègl tuttegna da supponer, tgi sa tratta cò dagls madems organs, igls cals cumparan pi tard sot igl tetel „*mastral e gisteia de Beira-Murmarera*“ e giuditgeschan sur da fatgs civils e da matrimoni da chel circuit. Fatgs criminals nivan giuditgias e punias dagl guia episcopal da Riom.

Autoriso ed incumbenso da giuditgier e chistiier suprassamaints criminals da nateira leva è igl mastral da Beiva pir nia igl dé de s. Otmann 1498.²⁾ Pir chel dé ò igl uestg Heinrich VI de Höwen concedia ed incarico — cun consentimaint digl sies tger e fidevel Banadetg de Fontana, guia a Riom — igl mastral da Beiva ed igls sies successours cun igl dretg e l'obligaziung da puneir e giuditgier sur da malfatgs subalterns, tgi vignan commess sen territori de Beiva e d'incassar e far adiver da tots casteis, igls cals surpassan betg la valeta de 25 plaparts (ca. 16 frs.). Alla fegn della numnada brev daclera igl uestg da veir concedia chella competenza agl mastral da Beiva, sena-chegl tgi tottas sfarfatgadats, tots fraudis e tottas malobadentschas possan neir chistieidas tant pi spert e per sustigneir ed augmentar uscheia tant daplé la modestiadat, la buna pasch e buna disziplina.

Schibagn tgi las numnadas competenzas eran nidas dadas dagl uestg cun totta reserva e surtot reservond per el, scu er per igls sies successours igl dretg da pudeir ratrer ellas a beneplacit, èn chellas competenzas tuttegna davantadas cugl taimp igl urigen da stinadas duspettas e da grondas malampernevladats tranter Beiva ed igl cumegn della Terra, tgi era rivo an pössess digls dretgs vigls digls uestgia. Prinzipalmaintg siva, tg'igl guia da Riom, u ossa migls detg dalla Tera, è nia eligia dagl pivel sez e tgi Surses ò gia sa cumpro dagl tot liber dagl uestg, òn igls vaschigns da Beiva e Murmarera fatg tot igl sia per davantar tottalmaintg independents da Surses. Ma da l'otra vart paran er igls Sursetters dad esser adegna

¹⁾ Archiv de Sigr. president Rudolf Lanz.

²⁾ Archiv de Surses.

stos pitost inclinós d'augmentar la sia influenza ed igls dretgs, tg'els gioldivan a Beiva tenor scritgiras ed usanza.

Las vicendevlas relaziungs tranter igls dus cumegn's giuridics Beiva e Surses eran siva da 1552 u 1559 plé u manc las suandontas: ¹⁾

1. L'elecziung digl mastral e digls giros da Beiva niva fatga an praschentscha digl guida e da dus giros da Surses, igls cals vevan scu igl „Landvogt“, igl dretg da vuschar e sa partizipar activmaintg ved la tscherna. Igl guida da Surses duman-dava agls vaschign's da Beiva a tgitgi tocca la carica da mastral. Da l'otra vart pudevan er igl mastral e dus giros da Beiva piglier part ved l'elecziung digl guida u „Landvogt“ da Surses. Per las expensas vevan els vizaversi igl dretg sen treis pasts per om, en stalaz ed ena marena. ²⁾ — Mintga part era oblieida da visar l'otra dus deis avant l'elecziung.

2. Igl mastral ed igls giros da Beiva-Murmarera nivan saramantos dagl guida da Surses ed eran obliias da tigneir en'eda ad onn an praschentscha da chel la denunzia, l'usché numnada *palantada*. Sen igl dé della denunzia veva mintga giro da denunztgier verbalmaintg ed an praschentscha digl guida tots delicts e falamaints observos dad el duront igl antier onn. Sen fundamaint da chella denunzia nivan igls falonders alloura punias. Surmuntava igl importo digl castei las expensas, tg'igl conzernent cass veva caschuno alla dertgira, schi niva igl surplé repartia sen igl guida ($\frac{2}{3}$) e sen igl mastral e mies signours da Beiva ($\frac{1}{3}$).

3. Capitavigl tgi ena persunga cometeva sen terratori da Beiva-Murmarera en grond delict, da moda tg'ella dueva neir arretada, schi era la gisteia da Beiva oblieida da liier chella tala persunga e tigneir ella an fermanza anfignan tg'igl guida da Surses cumpariva cun igl sies ghebel e dus giros. Igl castei tgi niva rancunaschia a talas persungas falondras crudava per $\frac{2}{3}$ agl guida e l'otra $\frac{1}{3}$ agl mastral e mies signours da Beiva.

4. Conzernent la falla (pagna) veva igl guida da Surses igl dretg da planscher, ma cun cunsegl ed intervenziung digl dretg da Beiva. Igl mastral e la dertgira da Beiva giuditgivan e sen-

¹⁾ Confr. prinzipalmaintg igl archiv de Surses.

²⁾ Confrontescha loancunter, „*Memorias da Statthalter Gian Ghislet da Beiva*“, (Il Biviano, ediz. II, pag. 147 e 148).

tinztgivan alloura tenor raschung e stemma. La falla da sanc, ¹⁾ la falla carnala, las martgas e $\frac{2}{3}$ della falla dalla pasch incassava anfignan nò pi tard igl guida da Surses, duront tgi la falla d'ingiuria ed $\frac{1}{3}$ da chella dalla pasch appartigniva agl mastral ed agls mies signours da Beiva. All' antschatta digl XVIIIavel secul niva la falla carnala, tgi muntava mintgamai 50 ranschs, incassada an favour digl cumegn Beiva-Murmarera.

5. Igl guida da Surses era obliia da paer annualmaintg agls vaschigns da Beiva-Murmarera „12 ranschs (= ca. 50 frs.) per la taxa e marena“. (Convenziung da 1708.)

6. An cass de malafezi vevan da cumpareir vicendevla-maintg igl guida ed igls sies dus assistents da Surses a Beiva ed igl mastral e dus giros da Beiva-Murmarera an Surses (Conv. da 1708). Milsanavant era mintgign digls dus numnos cumegns obliia da sarveir a l'oter cun igl succurs u „Zusatz“, schianavant scu chel niva givischia, sa tratavigl da cass civils u criminals.

Chellas cumplitgeidas e per part sensibilas relaziungs tranter la Tera de Surses ed igl cumegn de Beiva-Murmarera porschevan naturalmaintg savens buna occasiung e retg material per duspettas e malancligentschas. Veva ena convenziung stanschanto ena duspetta, schi erigl giò urdia en'otra. Ena mediaziung suondava l'otra, ma las malparegnadats e duspettas tranter igls noss dus cumegns òn cuzzo anavant d'en tschentaner an l'oter. — Battond cun gronda perseveranza per igl sies intend

¹⁾ La falla da sang era fixada oriundamaintg sen 4 ranschs. Siva da 1709 montav'ella per igls vaschigns da Beiva-Murmarera angal 2 ranschs (ca. 8 francs). — Las martgas nivan proclamadas igl dé dell'elezziung e confirmaziung digl mastral ed an cass extraordinaris (purdanzas etc.) e chegl antras igl currier (Landghebel) da Surses. Tenor regordentscha da Sigr. Baltermia Mareischan da Riom, fegl digl currier (Landghebel) vigl, nivan las martgas clamadas òr scu suonda: „Igl Landvogt della tèra fò clamar òr las martgas segl dé dad oz, schi fiss encaltgign tgi prinzipess encaltgi stgandel u encaltgi debatt, schi crodal ainten las disch martgas falla; migls stattigl da canoscher igl dé da dretg, suainter igls fallamaints, tgi vignan fatgs. — Seias visos per l'amprema, la sagonda e la terza gèda e gè an pasch.“ (Communicaz. da Sigr. president Steier.) — Sen igls deis da purdanza niva las martgas clamadas òr sen la porta baselgia, siva messa-gronda. Seglmanc ainten las vischnancas da Sotgôt obtigniva igl „Landghebel“ persiva igl giantar da purdanza. — Ena martga conti gniva 24 baz, las disch martgas muntavan damai sen ca. 55 francs dad onzandé.

e sa profitond da mintga occasiung favorevla per rivar tar la sia meira, ègl cugl taimp reuschia agls manaders digl cumegn Beiva-Mumarera da stutgiantar igls da Surses talmaintg, tgi' igl criminal de Surses n'ò siva da 1821 ¹⁾ betg anvido aint plé igl mastral ed igls dus giros da Beiva tar la tscherna digl guida della Tera. Da chel mument d'avent ò alloura igl cumegn de Beiva-Murmarera sa considero an tots risguards per independend della guideia de Surses, anfignan tgi la reorganisaziung da 1851 ò incorpuro igls dus cumegns giurdics Beiva e Surses (sainza la pleiv de Castitar igl hodiern circuit de Surses.

Per la patria ò la milizia da Beiva-Murmarera sarvia da vigl annò sot la bandira da Surses. Politicamaintg u migler detg scu commember della leia appartigniva Beiva aber ansemen cun Avras tar ot tribunal de Ramousch. — En'impurtanta rolla ò Beiva giuia scu port della veia-soura. I so dantant betg esser igl noss pensum da deluzidar chellas relaziungs pi manedlamaintg.

Nous bandunagn pitost la vischnanca de Beiva per rivar bagnspert tar la cumadevla veietta alpestra, tgi sa statga digl stradung commercial e magna nous tras l'amurevla val Cavreccia aintasé tar la culmogna digl pass da Set. Contanschond chella culmogna e continuond igl noss viada vers Bargiaglia, rivainsa bagndalunga tar las davosas ruignas della tgesa da Set, tar igl lia noua tgi stava d'en taimp igl venerabel ospiza de s. Peder, dagl cal i vign prubabelmaintg giò fatg menziung ainten en documaint dad anno 831. Franc ègl, tg'igl uestg Guido da Coira vegia laschea biagier igl ospiza sen Set da nov u giò renovar e doto el retgamaintg. Seglsuainter òn er igls imperatours tudestgs demusso la sia benevolentscha visavi agl noss ospiza. Uscheia ègl per exaimpel ancunaschaint, tg'igl imperatour *Fadry I* vegia regalo agl ospiza da Set la dischma a *Roncaglia* (dasper Plurs) ²⁾, durant tg'igls sies successors *Nott IV* e *Fadry II* òn declaro igl onn 1209 e 1213 la tgesa e la possesiung da chel ospiza per libra e largia da mintga taglia e gravezza. Ensatgé pi tard rancontrainsa er nobels digl con-

¹⁾ Archiv de Beiva, protokoll II.

²⁾ **Jecklin Fr.**, Urbar des Hospizes St. Peter auf dem Septimer (Chur 1915), pag. XIII, scu er **Schulte** e **Wenger**, eine Schenkung Kaiser Friedrich I. für das Hospital auf dem Septimerpasse. (Mitteil. des Instituts für öster. Geschichtsforschung, Bd. XXVIII.)

turn (*Guglelm de Beiva, Giatgen de Castelmur e Duri de Juvalta*) scu benefactors digl ospiza e della tgaplota de s. Peder. Igl onn 1337 ò er en tschert *Simon de Marmels* testamento alla numnada tgaplota en sester pantg, tschains annual giu d' en pro, numno Novoel. Chel pantg dueva neir applitgia per mintigneir mintga Dumengia-notg ena glisch ainten la baselgia de s. Peder, la cala niva provideida dad en agen capalon. Anturn l'antschatta digl *XVIavel* secul era tant ella scu igl ospiza sez totalmaintg an decadenza. Parchegl òn igls dus guias, cun nom Gion Cappel ed Adam Saret, sa resolvea igl onn 1513 da trer aint ena collecta an favour digl ospiza da Set ed applitgier igl retgav da chella per biagier tgesa e tgaplota da nov.¹⁾

Chel project para dantant da betg esser nia realiso, partgé igl onn 1539 òn igls vaschigns da Bargiaglia sa lamanto,²⁾ tg'igl ospiza e la baselgia da Set seian an noschs pons e 1542 ègl nia concludia dagls dus cumegns *Savrang* (Vicosoprano) e *Beiva* da biagier sen Set ena tgesa (casa di Set). 1525 funzionava sen Set anc en capalon, 1623 niva aber giò betg plè ligia messa allò.³⁾

Dagl taimp, tg'igls paders capuziners èn rivos a Beiva (1631) era igl ospiza da Set ena ruigna. P. Clementi⁴⁾ relatescha, tg'igls paders vegian antschet a rimnar igl onn 1645 crappa per turnar a biagier igl ospiza da Set, tgi seia sto intschendro dagls „imperials-franzos heretichers“. 1647 èn igl paders alloura nias scaztgeas da Beiva ed igl ospiza da Set n'è betg nia erigia plé.

Da tgé taimp e da tgi, tg'igl vigl ospiza de s. Peder sen Set è sto fundo n'ègl betg ancunaschaint. Indubitabel parigl loancunter tg'igl ospiza seia sto an ena moda u l'otra enzacuras an connexiung cun la viglia clostra de Misteil⁵⁾ e tg'el niva surlaschea oriundamaintg a religious. Igl ustier da Set niva anc nò tard ainten igl *XVIIIavel* tschentaner numno „monig“ u „monigo“ (Mönch).

¹⁾ Schulte, Geschichte des mittelalterlichen Handels, Bd. II.

²⁾ Prof. E. Gianotti, „Ein Prozeß zwischen Bergell ob Porta und Bivio wegen Grenz- und Rechtsverhältnissen auf dem Septimer im Jahre 1540.“ (Bündner. Monatsblatt 1914, Nr. 9. Confr. er Meyer v. Knonau „Regesten von Urkunden aus dem Archiv von Stalla“ (Anz. f. Schweizergeschichte 1890, Nr. 6).

³⁾ Jecklin Fr., l. c., pag. XXIV.

⁴⁾ P. Clementi, l. c.

⁵⁾ Muoth, Savognin.

Riguardo la fundaziung rachinta igl urbar da 1390 ¹⁾ suletta-maintg, tgi la tgapota de s. Peder sen Set seia nida fabritgeida sot igl nom d'ospiza e surdada seglsuainter ad ena parantella a Tinizong, cun l'obligaziung, tgi ensatgi da chella abitescha sez sen Set. Egl nign da chella parantella sen la muntogna, schi duess igl cumegn de Beiva dar part agl vicedominus u vizdum, senacheigl tgi chel sforza igls appartenents digl ospiza da Set da neir sen la festa da Tschuntgesmas a Beiva per dezider tgitgi seia igl pi inditgia scu monig da Set. — Pi tard (XV^{avel} secul) niva igl monig da Set proponia dagl cumegn de Beiva ed eligia dagl vizdum episcopal da Set.

Igl ospiza de s. Peder possedeva divers bagn e sclavs a Beiva, Tinizong, Mon, Rona, Vasarouls, Burvagn, an Avras etc. Igls inharents da chels bagn rurals vevan da furneir agl rector u monig en limito quantum naturalias. Persiva era chel obliia da ratschever, gidar e sustigneir tots bisignevels, tgi passavan la muntogna, tant retgs scu povers. Possedevan chels daners, schi eran els obliias da bonifitgier agl monig cheigl, tg' els consumavan, eran els povers, schi dastgevan els parchegl tuttegna betg neir scalcagneas, sondern vevan da neir trattos scu igls retgs. Per igl transport digls viandants e per agen adiver veva igl monig da tigneir en bov u dus. Scu protectours digl monig da Set comparan da vigl anno igl vizdum ed igl cumegn de Beiva.

Igl ospiza da Set furmava ansemen cun las curts Suagnign e Prada en vicedominat, igl vicedominat de Set. Scu vizdum da Set cumparan 1350 igls De Marmels, ensatgé pi tard igls Plantas ed davent da 1386 puspè igls De Marmels. La carica da vizdum niva dada a fiŕ ed era en dretg digl uestg da Coira e betg digl cumegn de Beiva.

Igl vizdum da Set veva da proteger e survigilar las curts Suagnign e Prada, scu er la possessiung digl ospiza da Set. Dagl rector da Set obtigniva el persiva mintga 5 onns ena cursina u 5 fonds mailisch. Er eran tots appartenents da chel ospiza obliias da prestar agl vizdum sarvetsch da ghera.

Fitg probabel èn igls dretgs e privilegis digl vizdum episcopal nias surlascheas — schianavant scu sa tratava da Set —

¹⁾ **Jecklin Fr.**, *Urbare des Hospizes St. Peter auf dem Septimer* (Chur 1915).

anturn igl onn 1500 agl cumegn de Beiva, partgé da chel taimp d'avent cumparan ampioias da chel cumegn scu guias da s. Peder, durant tg' igl vizdum n' è betg da rancontrar plé. Er igl monig è siva da ca. 1500 adegna nia tschernia dagl cumegn de Beiva.

La floriziung digl ospiza da Set croda ainten la perioda da 1120—1400. Siva da 1400 ò el pers véaplé la sia muntada. Duront igl decurs digl *XVIavel* tschentaner è la baselgetta de s. Peder davantada ena spalunca e la tgesa da Set rivada an mangs privats, per sarveir seglsuainter scu veira tanga da morders,¹⁾ igls cals sblundragevan e mazzavan, tgitgi rivava an mang ad els. All'antschatta digl *XVIIIavel* secul niva igl „monig“ u ustier da Set eligia mintg' onn ansemen cun igl officials da vischnanca e ratirgeva en salari da 60 ranschs. Persiva era el obliia dad esser adegna bagn providia cun pang, caschiel e bung vegn; d'aveir adegna buna steiva tgoda, tigneir bung chint della roba, tgi niva cunsigneida ad el e da gidar tots passants bisi-gnevels. — Tant sur da Set!

Nous turnagn anavos a *Som-Beiva* per continuar daloanôr igl noss viada sen la veia commerciala. — Suandond la val prinzipala, sa volva er igl noss stradung bagndalunga vers gl'orient e magna nous faschond miévlas stortas e sa tignond bôt da chesta, bôt da tschella vart della Gelgia, siva las curts *Capalotta*, *Mot* e *la Boegia*, scu er dasper las alps *Suracqua* e *Surgionda* vé aintasé tar la *tgesa da Gelgia* ²⁾ u dalla *Viduta*.

Igl pass de Gelgia era indubitablamentg ancunaschaint giò agls vigls Suanets e porscha agl viandant dad ozandé ultra dad ena stupenta vista er anc dus remarcablas antiquitats, *las dus colonas da Gelgia*. Chellas sa cattan enpo davains l'ustareia da Gelgia, egna da chesta, l'otra da tschella vart della veia ed èn tagleidas ôr dad ena sort crap de Lavez. Las pi viglias notizas sur da chel monumaint relateschan angal dad ena colona. Igls dus cronists Tschudi e Stumpf deian, tgi chella seia dada anturn e rotta ca. igl onn 1530. Igl cronist grischung Campell (ca. 1571) rachinta, tgi la colona da Gelgia sa componeva oriundamaintg ôr da treis tocs, dagls cals dus seian crudos a tèra, duront tg' igl terz stetta anc ferm sen peis.

¹⁾ Confr. Rod. Lanz: „Als môrders da Sêt“, Il Biviano, ediziun II, pagina 67, scu tar Decurtins „Igls morders de Seat“, l. c., pag. 677—681.

²⁾ Ligia: „Al crap sön Giülgia“ dagl noss capo-poet sursetter Rod. Lanz (Il Biviano, pag. 19—21).

Antras tgi e da tgé taimp, tgi la colona u „igl marmel“ da Gelgia è nida erigeida e tgé significaziung e scopo tg'ella veva, na sogl betg neir erruia plé. Fitg prubabel era ella deditgeida agl idol „Jul“ u Giul (Gülgia), c. v. d. agl suglegl. — Facticamaintg vessan igls noss pardavants, igls Suanets, betg savia cattar enzanouas utro en lia pi impossant e sugleleiv per celebrar la sia festa de Fanadour (Juli) e purtar la sia unfrenda agl Dia digl suglegl, tgi gist sen Gelgia. — Ma betg angal igls Suanets, sondern er igls romans paran d'aveir unfria igl sies tribut agl Dia da chel colm, partgé igl onn 1854 ègl nia catto damanevel dellas colonas da Gelgia ena respectabla quantidad muneida romana.

Preschaintamaintg inditgeschan chellas remarcablas colonas igls cunfegns tranter la val Surses e la Nagiadegna. Nous ischan damai rivos cò alla fegn digl noss viada!

